

Karijera, kuhinja, konferencija: žene u hrvatskom društvu šezdesetih¹

Autorice istražuju položaj žena u hrvatskom društvu u šezdesetim godinama 20. stoljeća analizom partijskih dokumenata, ženskoga, akademskoga, studentskoga i omladinskoga tiska. Ovaj rad otvara perspektive za izučavanje „uloge i položaja“ žena u komunizmu, naročito u razdoblju šezdesetih koje obilježava povećana obrazovanost i zaposlenost žena, ali koje ne prati porast njihove „vidljivosti“ u društvu i političke reprezentacije (razdoblje nakon ukidanja Antifašističkoga fronta žena 1950-ih) ili postavljanje ženskoga pitanja (razdoblje prije pojave feminizma 1970-ih) kao oblika kritike i/ili neslaganja s državom.

*To što sam žena
Samo pogoršava situaciju*
Ljerka Car, 1967.

Rijetki su povijesni događaji, pojave i osobnosti oko kojih se u budućnosti neće sukobljavati različite interpretacije kako povijesne tako i političke i ideološke. Godina 1968. u brojnim pregledima i interpretacijama događaja, kao dijelovima šire pobune te godine u svijetu ili kao (prividno) izoliranim i isključivo kontekstualno uvjetovanima, predstavlja primjer teme koja se često iznova interpretira. Kako podsjeća profesorica s Princetona i sudionica poljskih „Martovskih događaja“ Irena Grudzińska Gross, ni jedan povijesni događaj ne ostaje nepromjenljiv u memoriji naraštaja koji slijede.²

Primjerice, „Martovski događaji“ činili su niz nenasilnih prosvjeda i studentskih štrajkova koji su predstavljali reakciju na zabranu izvođenja dramske pome *Dziady* (Dušni dan) najvažnijega poljskog romantičarskog pjesnika Adama Mickiewicza krajem siječnja 1968. Tijekom izvođenja ove predstave u većini studentska publika pretjerano oduševljeno pozdravila je pozive za poštivanjem

¹ Rad je nastao unutar projekta koji u potpunosti financira Hrvatska zaklada za znanost pod brojem IP-2018-01-3732. Prvi dio naslova aluzija je na slogan *Kinder, Küche, Kirche* korišten za opisivanje uloge žena u društvu Njemačkoga Carstva. Ta je krilatica („3 K“) i naknadno korištena u interpretacijama ženske povijesti kao primjer podređenoga ženskoga položaja u društvu.

² GRUDZIŃSKA GROSS 2019: 833-842.

demokratskih prava, a protiv ruskih carskih vlasti, te je komunistička vlast u Poljskoj takve izraze oduševljenja kaznila uhićenjem studentskih vođa (među kojima je bio i jedan od najpoznatijih poljskih disidenata toga naraštaja, Adam Michnik). Slijedila je eskalacija prosvjeda i policija je poslana da rastjera prosvjednike, a velik broj intelektualnih kritičara režima kako studenata tako i profesora izbačen je sa Sveučilišta i cijeli odsjeci stavljeni su pod kontrolu vlasti. Pored toga, vlast je ovu pobunu iskoristila kako bi je proglasila „židovskom zavjerom“ koja iznutra nastoji sabotirati poljsku državu te je sukob pokušala predstaviti kao nacionalni sukob poljskih domoljuba i židovskih radikala, kao i bivših komunista. Posljedica ovih događanja bio je i prisilan egzodus više od 15.000 židovskih stanovnika iz Poljske, ali i uspostava nove, demokratski orijentirane ljevice koja će odigrati važnu ulogu u pokretu Solidarnost i poljskoj tranziciji nakon 1989.³ Zbog toga što se interpretacije razlikuju i po tome tko i kada interpretira, te kako tko kome-morira određeni događaj, Grudzińska Gross može za poljski slučaj ustvrditi kako je „1968. godina 2008. bila poljska, a 2018. židovska“.⁴

Tako je i naš današnji pogled na položaj žena u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji tijekom razdoblja nešto „dužega“ sedmog desetljeća 20. stoljeća,⁵ koje svojim utjecajima prelazi uobičajene periodičke, kalendarske međaše, pogled dviju generacijski udaljenih autorica, od kojih je jedna već interpretirala neke aspekte ove teme, ali nalazi nužnim reinterpetirati neke od svojih postavki kada je riječ o tom razdoblju.⁶ U obzir su uzeta recentna teorijska i historiografska istraživanja te promišljanja hladnoratovskoga ženskog i političkog djelovanja, koja se zadnjih desetljeća bave i zapaljivim pitanjem o supostojanju ili međusobnoj isključivosti komunizma i feminizma. S obzirom na to da je akademska rasprava u ovom području istraživanja ženske povijesti zasićena ideološkim polarizacijama, između, pojednostavljeno rečeno, zagovornika postojanja tzv. lijevoga ženskog aktivizma/lijevoga feminizma u socijalizmu/komunizmu i onih koji odbacuju takve interpretacije kao revizionističke,⁷ autorice nastoje ovim radom otvoriti raspravu o položajima žena u hrvatskom/jugoslavenskom društvu šezdesetih.⁸

³ MICHNIK 1993: 96.

⁴ GRUDZIŃSKA GROSS 2019: 833.

⁵ „Dužega“ jer on u hrvatskom i jugoslavenskom slučaju nužno uključuje vrhunac, ali i pad reformskih pokreta početkom sedamdesetih. Buduća istraživanja trebala bi u obzir uzeti te kontinuitete jer se izostanak žena u događajima kasnih šezdesetih nerijetko spominje kao impuls za razvoj feminizma sedamdesetih godina u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Isto tako, pokreti poput onoga hrvatskih sveučilištaraca, ali i dijelovi njegove opozicije, podrijetlo vuku iz iskustva 1968. Usp. BANAC 2021: 39-77.

⁶ FELDMAN 1998: 79-81.

⁷ Usp. npr. FUNK 2014: 344-360; DE HAAN et al. 2016: 102-168; MIROIU et al. 2007: 197-246.

⁸ „Novija istraživanja tzv. lijevoga ženskog aktivizma (a za neke i lijevoga feminizma), naime onoga koji postizanje jednakosti svih žena vidi u sveobuhvatnim društvenim promjenama, ponekad su sasvim otvoreno usmjerena protiv (post)hladnoratovskoga ‘zapadnjačkog antikomunizma’.

Šezdesete se nerijetko prikazuju kao godine društvenoga procvata u Jugoslaviji. Ili su, barem, kasne šezdesete (nakratko) otvorile mogućnosti za „liberalizaciju“ i „demokratizaciju“ partijske države,⁹ poglavito u kulturi i medijima. Nakon siromaštva i oskudice pedesetih godina, književnica Irena Vrkljan prisjeća se razdoblja te „zaboravljene mladosti“. Opisuje susret sa svojim velikim prijateljem, slikarom Miljenkom Stančićem u antikvarijatu u Nikolićevoj ulici (danas Teslinoj) u Zagrebu 1952: „Na tebi dugi, stari, zeleni hubertus-kaput i korice kruha u džepovima. Tvoje priče o gladi, o Maggi-kockama u velikim staklenim bocama za bombone, koje si jeo, jer si mislio da su stvarno bomboni“.¹⁰ Šezdesetih se budućnost očekivala s optimizmom. U zraku se osjećao polet, iščekivanje boljih dana.

Primjerice, kasnih šezdesetih Zagreb je vidio premijeru kontroverznoga Vrdo-ljakova filma *Kad čuješ zvona* nastaloga na temelju dnevnika duhovitoga partizanskog generala Ivana Šibla. Prvi put nakon Drugoga svjetskog rata partizani nisu prikazani isključivo kao heroji, a ustaše nisu svi bili crni vragovi. Istovremeno, Beograd se divio zabranjenom klasiku Crnoga vala srpskoga filmskog redatelja i romanopisca Živojina Žike Pavlovića *Kad budem mrtav i beo*. Povučeni individualist Slobodan Novak napustio je *splendid isolation* otoka Raba kada je 1968. objavio roman *Mirisi, zlato i tamjan*, jedan od najintrigantnijih hrvatskih romana poslijeratne generacije. Nakon lipanjskih događaja u Beogradu Žika Pavlović odlučio je objaviti dnevnik o *šezdesetosmaškim* događanjima pod naslovom *Ispljuvak pun krvi*. Beogradski sud zabranio je Pavlovićeve knjigu na osnovi uznemiravanja javnoga mnijenja. Nije to bio neuobičajen postupak čak ni u „zlatno doba“ jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma. Istodobno na Dubrovačkim ljetnim igrama – čija je ravnateljica od 1964. do 1971. bila Fani Muhoberac – dirigent Herbert von Karajan na Držićевой poljani u Gradu s Berlinskom filharmonijom svirao je Bacha, Mozarta i Brahmsa. Posredstvom ovih i sličnih kulturnih i intelektualnih, ali i političkih i društvenih izazova za jugoslavenski *status quo* činilo se da je u Jugoslaviji kasnih šezdesetih sve moguće.

Upućujući na složenost i fluidnost povijesnih fenomena i otvorenost prema njihovim reinterpetacijama, autorice ispituju utjecaje izmijenjenih društvenih, kulturnih i, donekle, političkih prilika šezdesetih godina na ženski dio stanovništva u Hrvatskoj. Potaknut dijelom i izostankom žena u interpretacijama stu-

Ona predbacuju zapadnim historiografijama, kao i onima bivših komunističkih zemalja, prešućivanje i odbijanje revalorizacije uloga društvenih i političkih aktivistkinja i ženskih organizacija i pokreta u Drugom svjetskom ratu i u komunističkom razdoblju. Drugi pak takav aktivistički pristup povijesti žena u komunizmu i pozitivnije interpretacije odnosa države prema ‘ženskom pitanju’ deklariraju revizionizmom izazvanim nezadovoljstvom političkim i ekonomskim pojavama tranzicije i postsocijalizma.“ FELDMAN I KARDUM 2020: 9-10.

⁹ Usp. MIHALJEVIĆ 2016; MIHALJEVIĆ I G. MILJAN 2020: 223-248; FLERE I KLANJŠEK 2020: 231-244; MIHALJEVIĆ I G. MILJAN 2021: 479-500.

¹⁰ VRKLJAN 2007: 109.

dentskih, ali i širih kulturnih, intelektualnih i političkih pokreta (s izvorištem) u šezdesetima,¹¹ rad otvara mogućnosti izučavanja „uloge i položaja“ žena u komunizmu, naročito u razdoblju koje obilježava povećana obrazovanost i zaposlenost žena. Istovremeno, to je i vrijeme nakon što je vlast pacificirala, a potom i ukinula isključivo ženske organizacije poput Antifašističkoga fronta žena (AFŽ) 1950-ih koji je u ratnim okolnostima predstavljao masovan, na samom početku i relativno autonoman, ženski pokret.¹² Već su za vrijeme Drugoga svjetskog rata propuštene prilike za provođenje kulturne emancipacije, procesa koji je ženama trebao omogućiti „puno korištenje tekovina političke emancipacije“ i, posljedično, integraciju u („narodnu“) vlast,¹³ odnosno njihovo ravnopravno uključivanje u procese odlučivanja i u javni život. U poratnom razdoblju AFŽ i njegove organizacije sljednice poluge su vlasti za mobilizaciju žena u svrhu ostvarivanja zadanih, ponajviše političkih i ekonomskih ciljeva Komunističke partije (KP), odnosno Saveza komunista (SK).¹⁴

Porast broja radnica i općenito veću obrazovanost žena nisu pratili značajniji pomoci ni u njihovoj političkoj reprezentaciji ni u utjecaju na procese donošenja odluka. Također, rad analizira mogućnosti i uvjete za problematiziranje postavljanja ženskoga pitanja iznad klasnoga prije pojave feminizma 1970-ih,¹⁵ kada je ono postavljano u obliku kritike i/ili neslaganja s državom jer socijalistička Jugoslavija nije ispunila obećanja o ravnopravnosti žena.¹⁶ U radu se analizira i prisutnost žena u kulturi i medijima, prvenstveno onima koji nisu pretendirali isključivo na žensku publiku, kakav je bio studentski i omladinski te akademski tisak. Konačno, rad ocrtava i položaj i ulogu žena u studentskim pokretima i intelektualnim fenomenima te civilnim inicijativama šezdesetih i početkom sedamdesetih.

¹¹ Usp. npr. KLASIĆ 2012 ili ZIDIĆ 2017.

¹² Prema Lydiji Sklevicky, AFŽ je od osnutka 1941. (kada je ova organizacija djelovala samo na području Hrvatske) do „reorganizacije“ direktivnim pismom CK-a KPJ-a upućenim CK-u KP Hrvatske 1944. naglašavao svoj karakter samostalne, borbene i političke, ženske organizacije, koja u organizacijskom smislu još nije bila integrirana u narodnooslobodilačke odbore. Kritika KPJ-a iz 1944. temeljila se upravo na tome kako shvaćanje AFŽ-a kao „samostalne, krute i posebne organizacije s tendencijom organizacijskog izdvajanja iz općeg borbenog pokreta“, s vlastitom vertikalnom hijerarhijom, treba dokinuti. SKLEVICKY 2020: 71-94. Navedeno, dakako, ne sugerira izostanak rukovodeće uloge partije, jer je zajednički cilj ipak bio u okupljanju najširih masa žena, već govori u prilog različitoj dinamici i intenzitetu utjecaja KP-a na sve aspekte djelovanja AFŽ-a, koji se razlikuju i vremenski, ali i prostorno.

¹³ SKLEVICKY 2020: 82-3; 117-165.

¹⁴ Daljnjim „reorganizacijama“ i udaljavanjem isključivo ženske organizacije od ciljeva kulturne emancipacije, Dijanić zaključuje kako je „revolucionarna generacija žena propustila odgojiti novu generaciju žena koje bi se bavile rješavanjem konkretnih potreba žena (...) i žena koje će raditi na političkoj edukaciji žena i njihovom masovnijem uključivanju u politički život“. DIJANIĆ 2015: 110; 101-2.

¹⁵ FELDMAN 1999: 8.

¹⁶ Usp. LÓRÁND 2020.

Idejni problemi položaja žene u društvu

U dalekosežnoj analizi problematike organiziranja žena u Drugom svjetskom ratu i poraću, za razdoblje početka 1950-ih Lydia Sklevicky ustvrdila je kako dolazi do „opadanja općenite društv.[ene] vidljivosti žena“, premda su takve tendencije primjetne već od kraja četrdesetih godina. Smanjivanje društvene aktivnosti žena postaje akutno naročito nakon „reorganizacija“ i konačno „samoukinuća“ AFŽ-a 1953. godine, organizacije koja je bila usmjerena na „specifične zadatke“ vezane uz žene.¹⁷ Sustavno usmjeravanje AFŽ-a k socijalnoj politici nauštrb društvenih i političkih pitanja odrazilo se na sve manju političku participaciju žena, dok je organizacijski ovisio o promjenama vezanima uz krovne, masovne političke organizacije unutar kojih je djelovao u poratnom razdoblju, Narodni front (NF) i Socijalistički savez radnog naroda (SSRN). Djelokrug jedine službene i isključivo ženske organizacije značajno je umanjen osnivanjem Saveza ženskih društava (SŽD)¹⁸ koji je ne pretjerano učinkovito premostio razdoblje između ukidanja AFŽ-a i uspostave Konferencije za društvenu aktivnost žena (KDAŽ) 1961. godine. Šezdesetih godina, KDAŽ, kao jedina dozvoljena i službena organizacija žena, i dalje djeluje tek kao „produžena ruka Partije“¹⁹ i bavi se ponajprije prikupljanjem podataka o ženama u svojoj sredini (najaktivniji su bili KDAŽ-ovi razvijenijih republika Slovenije i Hrvatske gdje su udjeli žena u radnoj snazi bili najveći)²⁰ te teorijskim pitanjima vezanima uz položaj žene u društvu.

Premda je službena politika tvrdila kako je žensko pitanje revolucionarno apsolvirano – a ravnopravnost je u Jugoslaviji, prema Programu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) iz 1958, postignuta te „više nije ni politički ni pravni problem“²¹ – službena i kontrolirana diskusija o društvenom položaju žene u jugoslavenskom socijalističkom društvu nastavlja se i šezdesetih godina. Detektirani su kontinuirani „idejni problemi“ koji su se ponajprije odnosili na kompleksne odnose države prema položaju radnica (i) majki. Žena je, prema tadašnjoj marksističkoj interpretaciji, „historijski najistureniji objekt kako otvorene tako i najperfidnije eksploatacije“, „historijski zadnja ‘na listi’ obrazovanja i stručnog osposobljavanja“, „u ostvarivanju političkih, ekonomskih, kulturnih i građanskih prava historijski najmanje jednaka i najviše nejednaka među nejednakima“, a predrasude prema ženi najtrajniji su „oblik primitivizma u modernoj civilizaciji“.²² Unatoč tomu,

¹⁷ SKLEVICKY 2020: 276.

¹⁸ DIJANIĆ 2015: 101-102.

¹⁹ KATUNARIĆ 2009: 339.

²⁰ DOBOS 1983: 48.

²¹ BOŽINOVIĆ 1996: 181.

²² HR-HDA-1220-CK SKH, „Idejni problemi društvenog položaja žene i promjene u suvremenoj porodici“, 1970, 1-2.

Tito – čija je politika „uvijek bila i ostaje idejna, politička i radna platforma“ koja je „bila i ostaje jedini temelj za ocjenu vlastitoga djelovanja“ službenih ženskih organizacija²³ – odlučno je odricao specifičnost ženskoga iskustva: „u našoj socijalističkoj zemlji ne smije biti konfrontacije: žena – muškarac. U nas su svi građani ravnopravni. No, za potpunu ravnopravnost mi moramo da se izborimo na djelu.“²⁴

Jugoslavenska socijalistička ideologija propagirala je jednakost muškaraca i žena, naročito kao „radnih jedinki“, jer do oslobođenja žena može doći samo u sklopu oslobođenja radničke klase. Unutar tako ograničavajućega konceptualnog okvira bilo je teško iznaći rješenja koja bi imala značajne utjecaje na poboljšanje položaja žena u društvu, a da se ne posumnja u ispravnost službene partijske linije. Doktrina o *oslobođenju* tek je sporadično kritizirana pitanjem rješava li društvo uspješno problematiku pozicije žene. Ipak su sve rezolucije partijskih kongresa priznavale postojanje neravnopravnosti žena i muškaraca, ali i nemoć da se ukorijenjene patrijarhalne navade prevladaju.²⁵ Masovno uključivanje žena u radničku klasu u neposrednom poraću bilo je uvjetovano nužnošću saniranja posljedica rata i obnove zemlje, a potom i ostvarivanjem prvoga petogodišnjeg plana i ubrzanom industrijalizacijom. Nakon Rezolucije Informbiroa i napuštanjem prethodnih planova došlo je do stagnacije zapošljavanja žena, a uvođenje samoupravljanja privremeno se negativno odrazilo na zapošljavanje ženske radne snage zbog čega je 1951. donesena i *Uredba o zaposlenju žena u privredi* kojom se broj nezaposlenih žena nastojao smanjiti.²⁶ U Hrvatskoj je između 1952. i 1960. broj zaposlenih žena porastao s 123.879 na 239.290, odnosno s 26,9% na 30,5%.²⁷ Šezdesetih godina „suvremenu ženu u suvremenom društvu“ sve više su odlikovale dvije karakteristike: „neprekidno rastuća zaposlenost žena i njihova obrazovanost.“²⁸ Sredinom šezdesetih udio zaposlenih žena kretao se oko 33%.²⁹ Takve su tendencije rasta, naročito u razdobljima društvene, ekonomske i političke krize komunističkih

²³ „Žene Hrvatske aktivno će sudjelovati u razvoju samoupravnog socijalizma, vodeći odlučnu borbu protiv klasnog neprijatelja“, *Žena* 6 (1972), 3.

²⁴ BROZ TITO, „Za potpunu ravnopravnost žena moramo se izboriti na djelu. Brionski razgovori predsjednika Tita s delegacijom Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije“, *Žena* (1969): 2.

²⁵ Od 1948. do 1978, vidi DOBRIVOJEVIĆ TOMIĆ 2018: 314.

²⁶ DIJANIĆ 2015: 154-161.

²⁷ Podatci Statističkoga zavoda Hrvatske prema metodologiji i sistematizaciji podataka koje je izradila Konferencija za društvenu aktivnost žena. Zaposlenih žena bilo je u Hrvatskoj 1952. godine 123.879, a pet godina kasnije broj se povećao na 189.239. Godine 1959. bilo je 220.321 zaposlena žena, a 1962. godine 283.600. Godine 1963. bilo je 302.500 zaposlenih žena, godinu poslije broj se povećao za samo 3603 žene, a 1965. bilo je 312.680 zaposlenih žena u Hrvatskoj. ŠOLJAN, „Uposlenost žena kao faktor društvenog položaja“, *Žena* (1967): 4-5.

²⁸ HR-HDA-1220-CK SKH, „Idejni problemi društvenog položaja žene i promjene u suvremenoj porodici“, 1970, 20.

²⁹ ŠOLJAN, „Uposlenost žena“, 4.

režima, primjerice sredinom šezdesetih, pratile rasprave o potrebi i opravdanosti plaćenoga rada žena. One su bile praćene isticanjem slabije kvalificiranosti žena, radna mjesta im nisu bila jednako dostupna kao i muškarcima, a ove okolnosti bile su prisutne i u drugim zemljama socijalističkoga bloka.³⁰ Argumentacija se pronalazila u činjenici kako je još početkom šezdesetih u Hrvatskoj bilo više od 85% žena bez stručne spreme ili sa samo četiri završena razreda osnovne škole.³¹ Prema službenoj ideologiji emancipacija žena ostvarena je njihovom zaposlenošću, ali se postavlja pitanje je li masovan ulazak žena u proces rada nakon Drugoga svjetskog rata zapravo predstavljao ekonomsku nužnost kako za same žene tako i za državu. Kako će feministički pristupi materijalističkoj interpretaciji „položaja žene u društvu“ postati aktualni tek krajem 1970-ih godina na Zapadu,³² socijalističkoj se ženi vrijednost i dalje mjerila isključivo prema njezinu radnom doprinosu. Stoga su i članci i analize, primjerice u časopisu *Žena*, koji su se bavili ženama u društvu, često tematizirali upravo problematiku žena u radnom odnosu.

Konferencija: rascjep između teorije i prakse

Značajan porast broja obrazovanih³³ i zaposlenih³⁴ žena nije pratilo povećanje broja ni rast uloge žena u politici, upravljanju ili stručnom usavršavanju.³⁵ „Izlazak“

³⁰ Usp. npr. slučaj Poljske: JARSKA 2019: 471. Ili Mađarske: ZIMMERMANN 2010: 4.

³¹ Prema popisu stanovništva iz 1961. godine, bilo je oko 17% nepismenih žena u Hrvatskoj (najviše u najstarijoj starosnoj skupini /starije od 65 godina/, a najmanje u najmlađoj /od deset do devetnaest godina/). Prema istom izvoru, od ukupno zaposlenih žena u Hrvatskoj bilo je 3,6% žena s visokom stručnom spremom, 1,2% s višom, 13,5% sa srednjom, 0,7% VKV radnica i 9,6% KV radnica.

SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, “1. Obrazovni nivo žena Jugoslavije, Hrvatske i nekih republika”, 1-6; “Školovanje ženske omladine i njeno opredjeljenje za budući poziv”, 1.

³² Usp. npr. DELPHY 1980: 23-40 (prvo izdanje 1977); HENNESSY 1993.

³³ Godine 1961. osnovnim je školovanjem u Hrvatskoj obuhvaćeno 91,2% ženske djece, kada su žene u Hrvatskoj imale u prosjeku 3,53 razreda osnovne škole.

³⁴ SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, “1. Obrazovni nivo žena Jugoslavije, Hrvatske i nekih republika”, 5.

³⁵ Zaposlenost žena u Hrvatskoj porasla je za više od dva i pol puta između 1952. i 1966. U Sloveniji i Hrvatskoj broj zaposlenih žena bio je u tom razdoblju najveći, iznad jugoslavenskoga prosjeka.

SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, “1. Neka pitanja uloge i položaja žena u razvoju socijalističkih društvenih odnosa na osnovama samoupravljanja”, 5; ŠOLJAN 1967: 3.

³⁵ Prema istraživanjima KDAŽ-a žene su u proces rada ulazile kao manje kvalificirane od muškaraca, ali su i najčešće ostajale nekvalificirane, a doškolovala su se redovito na nižim razinama kvalifikacije od muškaraca. Na rukovodećim pozicijama u dvadeset radnih organizacija koje je KDAŽ anketirala bilo je tek 14,2% žena.

žena iz kuće, u plaćena zanimanja, sve se više interpretirao kao ženin „izlazak iz obitelji“ koji je ubrzavao transformaciju „porodice“.³⁶ Iako je ženin rad u kući i u obitelji deklarativno interpretiran kao „društveno-proizvodan“, on nije bio ravnopravan s ostalim „društveno-proizvodnim“ radom. Dvostruka opterećenost, odnosno dvije *funkcije* žene (kao „proizvođača i upravljača, s jedne, i majke, s druge strane“) bile su sve više u sukobu upravo zbog tada sve učestalijih stavova ovog tipa: „eto, zaposlila se žena, to ti je maltene neko nužno zlo. I sada dajte da rješavamo te probleme“.³⁷ Upravo su u razdoblju konstantnih društvenih i privrednih reformi šezdesetih godina diskusije na partijskim savjetovanjima i sastancima počele otvoreno postavljati pitanje o tome „koja je od ženinih funkcija primarna a koja sekundarna, odnosno da li se obje funkcije /i ona tradicionalna i nova/ mogu spojiti“.³⁸ Partijskim rječnikom rečeno, bile su to „idejne nejasnoće“ koje, pak, komunistička vlast nije bila voljna smatrati „specifičnim ženskim problemom“, odnosno problemima koji su pogađali prvenstveno žene. Isto tako, vladajući nisu željeli priznati neadekvatnu socijalnu politiku koja ženama nije uspijevala osigurati obeća(va)no rasterećenje u vezi s neplaćenim radom. Prisutnost žena u političkom procesu počelo se istraživati tek krajem šezdesetih godina kada je žena bilo sve manje u politici, a naročito na stvarnim pozicijama odlučivanja, kad su se razotkrili nedostaci predstavničkoga sustava, pa je tek uvođenje delegatskoga sustava 1974. potaklo veće zanimanje za ovu problematiku krajem sedamdesetih.³⁹

Političkim pitanjem proglašena je sve veća odsutnost žena s radnih mjesta „radi porođaja i njege djece“, „oklijevanje“ žena u prihvaćanju mogućnosti napredovanja i školovanja, ali i „stagnacija“ u sudjelovanju u „organima upravljanja“ te općenito „malen broj žena članova SK u radnim organizacijama“, a stanje je „zaoštrila (...) privredna reforma svojim zahtjevima za intenzivnim privređivanjem i za sve stručnijim i kvalificiranijim kadrom“.⁴⁰ Sredinom 1960-ih u Hrvatskoj bilo je tek oko 22% članica Saveza komunista, čime se proces smanjivanja udjela žena u partijskom članstvu od 1945. godine⁴¹ nije izmijenio, a značajnoga povećanja nije bilo ni do kraja socijalističkoga razdoblja. U rukovodstvima komunista Hrvatske

SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, „I. Neka pitanja uloge i položaja žena u razvoju socijalističkih društvenih odnosa na osnovama samoupravljanja“, 7.

³⁶ „Idejni problemi“, 14.

³⁷ „S proširene sjednice IK CK SKH. Idejni problemi društvenog položaja žene i promjene u suvremenoj porodici“, *Žena* 4 (1970): 4.

³⁸ „Idejni problemi“, 18.

³⁹ LEINERT NOVOSEL 1990: 27-36.

⁴⁰ „Idejni problemi“, 28-9.

⁴¹ S najviših 33% članica KP-a 1945. godine, broj se već tri godine kasnije umanjio na 23,79%. Godine 1953. pao je na 22,34%, a pet godina kasnije bio je 21,59%. Evidencije se ponešto razlikuju, ovisno o izvoru. DIJANIĆ 2015: 102-103.

bio je svega 14% žena u općinskim komitetima SKH-a, a u kotarskim komitetima SKH-a bilo ih je 19%; u CK-u SKH-a bilo je 13,6% žena, u Predsjedništvu su bile tri žene, a u Izvršnom komitetu – jedna,⁴² Savka Dabčević Kučar (1923-2009), jedna od prvih žena s doktoratom iz ekonomije, koja se tijekom 1950-ih godina uspinjala akademskom ljestvicom do redovite profesure. Dabčević Kučar u promatranome razdoblju obnaša najviše političke, državne i partijske, dužnosti u SRH. Od 1967. kao predsjednica Izvršnoga vijeća Sabora SR Hrvatske, a od 1969. do 1971. obnaša dužnost predsjednice Centralnoga komiteta SKH-a.⁴³ Gotovo kulturni status stekla je predvođeci političku/partijsku jezgru hrvatskoga nacionalno-reformskog pokreta u razdoblju krize jugoslavenske države šezdesetih godina, odnosno „masovnoga pokreta“ za koji je u historiografiji prevladao u emigraciji uvriježen naziv Hrvatsko proljeće.⁴⁴

U nesrazmjeru s velikim političkim i simboličkim potencijalom koji je „kraljica Hrvata“ imala za vrijeme i nakon Hrvatskoga proljeća, zastupljenost žena u društveno-političkim organizacijama, samoupravnim organima i predstavničkim tijelima Hrvatske tijekom šezdesetih je opadala ili stagnirala te nije odgovarala „stvarnoj društveno-ekonomskoj i političkoj aktivnosti i doprinosu što ga one [žene] u toj aktivnosti daju“⁴⁵. Primjerice, njihov se broj više no prepolovio od izbora 1963. do izbora 1967.⁴⁶ Isto se može reći i za udio žena u vijećima Sabora SR Hrvatske, gdje je žena među zastupnicima bilo ipak više u odnosu na druge jugoslavenske republike – 18,18%.⁴⁷ Do kraja desetljeća udio žena u Saboru pao je ispod osam posto, a trend opadanja broja žena u predstavničkim tijelima bio je značajan i na saveznoj razini.⁴⁸ Tipska je žena odbornik-zastupnik krajem šezdesetih posjedovala sljedeće karakteristike: „Žena odbornik-zastupnik je osoba između 25 i 45 godina starosti, najčešće

⁴² SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, „Učešće žena u strukturi Saveza komunista Hrvatske“, 1-5.

⁴³ Usp. DABČEVIĆ KUČAR 1997.

⁴⁴ BANAC 2021: 13.

⁴⁵ KRSTINIĆ, „Samoupravni društveno-ekonomski odnosi i uloga žene“, *Žena* (1969), 12.

⁴⁶ Ukupno je u predstavničkim tijelima SR Hrvatske (Savezna skupština, Sabor, kotarske, općinske skupštine) godine 1963. bilo 26,61% žena, godine 1965. 17,34%, a 1967. godine samo 11,16%. Nadalje, 1963. bilo je 33,3% žena u Saveznoj skupštini, godine 1965. 22,5%, a 1967. godine 20%. U Saboru je 1963. godine bilo 24,30% žena, godine 1965. 24,7%, a 1967. godine 18,18%. Gotovo istovjeran udio žena (oko 18 posto) bilo je i među biranima u radničke savjete u posljednjih nekoliko godina.

SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, „Sastav Savezne i republičkih skupština /po spolu, poslije izbora 1967.g./“.

⁴⁷ Primjerice, godine 1967. u skupštinama ostalih republika bilo je najmanje žena u skupštini Crne Gore (7,8%), potom u Bosni i Hercegovini (8%), u Makedoniji (11,1%), u Srbiji (11,36%), a u Sloveniji je bilo 17,5% žena.

⁴⁸ Broj žena u Saveznoj skupštini pao je s 30,4% 1963. na 12,6% 1969. BENC 1974: 59.

prosvjetni radnik, a zatim radnik u privredi ili zdravstvu; najčešće sa srednjom ili srednje-stručnom naobrazbom, član Saveza komunista, udata i majka jednog ili dva djeteta; najčešće s kratkim, jednomandatnim iskustvom odbornika ili zastupnika, i još s drugim funkcijama u organima samoupravljanja i društvenopolitičkim organizacijama.⁴⁹

Razloge opadanja ili stagnacije žena u predstavničkim tijelima one same pronalazile su ponajviše u nedostacima izbornoga postupka zbog odsustva i nedovoljnoga sudjelovanja KDAŽ-a u procesu izborne aktivnosti, potom u nejasno određenim ili nedosljedno primijenjenim kriterijima za izbor kandidata te u neostvarenoj demokratizaciji. Manji broj žena u predstavničkim tijelima argumentirale su ne toliko nedostacima izbornoga procesa koliko predrasudama koje su inzistirale na tradicionalnoj ulozi žene kao majke i domaćice.⁵⁰

Unatoč optimističnim službenim predviđanjima ekonomskoga uzleta, već početkom 1960-ih dolazi do političke i ekonomske krize u Jugoslaviji.⁵¹ U kreiranju privrednih reformi od 1961. sudjelovala je aktivno i Dabčević Kučar.⁵² Sredinom desetljeća dolazi do pada ukupne zaposlenosti i odljeva radnika na „privremeni rad u inozemstvo“.⁵³ Kao i inače u razdobljima krize, taj trend je od sredine šezdesetih značajno utjecao na žene, kojih je među zaposlenima bilo tridesetak posto.⁵⁴ Posljedice privredne reforme, npr. otežano zapošljavanje, odrazile su se tada i na žene nakon razdoblja u kojem je zabilježen porast u zapošljavanju žena, a važno je napomenuti kako je prosječna godišnja stopa rasta zapošljavanja žena od sredine pedesetih do sredine sedamdesetih rasla brže od rasta ukupne zaposlenosti ili zaposlenosti muškaraca.⁵⁵ Iako je službena ideologija odbijala podjelu rada na tradicionalno shvaćene „ženske“ i „muške“

⁴⁹ Anketu su provele suradnice KDAŽ-a i Instituta za društveno upravljanje SRH, pod vodstvom dr. Mirjane Poček-Matić, uz suradnju Marije Šoljan i Silve Mežnarić. Anketirano je 308 žena odbornica, zastupnica Sabora i poslanica Savezne narodne skupštine iz Hrvatske. POČEK-MATIĆ, „Žene-odbornici, zastupnici i poslanici o izbornom sistemu i izornoj funkciji“, *Žena* (1969): 14-26.

⁵⁰ Isto, 15-16.

⁵¹ Usp. BILANDŽIĆ 1999: 396-413.

⁵² DABČEVIĆ KUČAR 1997: 206.

⁵³ BAUČIĆ 1971/2: 26.

⁵⁴ Udio od 33% žena u ukupnoj zaposlenosti SR Hrvatske 1966. godine, zanimljivo, istovjetan je udjelu zaposlenih žena među radnicima u inozemstvu. (Prema izvještaju Zavoda za zapošljavanje SR Hrvatske, dok je prema podacima Zavoda za statistiku udio žena u ukupnoj zaposlenosti bio nešto viši, odnosno 34,5%)
SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, „Zaposlenost žena u 1966. g. u SR Jugoslaviji i SR Hrvatskoj“, 1-2.

⁵⁵ Prosječna godišnja stopa rasta zapošljavanja žena u razdoblju od 1954. do 1974. iznosila je 6%, dok je stopa rasta ukupnoga zapošljavanja bila 4,5%, a stopa rasta zapošljavanja muškaraca iznosila je 3,8%. TOMŠIĆ 1981: 91-92.

poslove, u šezdesetima se sve češće primjećuje feminizacija određenih zanimanja,⁵⁶ a ne propušta se napomenuti kako je ta pojava prisutna i u mnogim drugim zemljama te ima dublje, „tradicionalne uzroke“. Zanimljiv je primjer feminizacije poljoprivrede koja je, zbog muškaraca koji su u velikom broju odlazili sa sela na poslove u industriji, bila najizraženija krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, ali je i nakon toga bilo u porastu upravo aktivno žensko stanovništvo na selu; ono je u velikoj većini (75%) bilo mlađe od 34 godine i slabije obrazovano.⁵⁷

„Slabljenje uloge žena u političkom životu“ konstatirano je i na najvišim partijskim forumima krajem šezdesetih i dovelo se u izravnu vezu s usporavanjem privredne i društvene reforme.⁵⁸ Uobičajeno dvosmisleni, partijski su dokumenti – unatoč sve većoj zaposlenosti, a sve manjoj vidljivosti žena – izbjegavali ponuditi praktična rješenja za „idejne probleme“ radnih žena koji su se gomilali. Odgovore na pitanja zašto su žene aktivne kao proizvođači, ali ne i kao upravljači u samoupravnom društvu nalazilo se u njihovoj slabijoj kvalificiranosti, a i u činjenici da je domaćinstvo i dalje bilo ženska domena.⁵⁹ To su sugerirala i istraživanja koja su provedena u radnim organizacijama, pa i u onima u kojima su prevladavale žene, poput tvornice Borovo. Istraživanja su pokazala teške uvjete u kojima su žene radile i njihovu preopterećenost, zbog čega je aktivnost žena u samoupravljanju bila slaba, a izišla je na vidjelo i činjenica kako je proklamirana emancipacija

⁵⁶ Tipičan je primjer tekstilne industrije kao „ženske grane“. Prema Statističkom godišnjaku SFRJ iz 1967. godine, sredinom šezdesetih gotovo tri četvrtine zaposlenih žena u Hrvatskoj radilo je u privredi, a više od trećine radilo je u industriji i rudarstvu (ponajprije u ovih deset industrijskih grana: prehrambenoj, tekstilnoj, metalnoj industriji, elektroindustriji, kemijskoj, drvnoj, grafičkoj, industriji kože, industriji gume i industriji duhana). Od svih zaposlenih žena u industriji, više od 85% žena radilo se u ovim granama industrije. U prosvjeti, kulturi, zdravstvu i socijalnom osiguranju te u bankama i osiguranju žena je bilo i više od 60% od ukupno zaposlenih.

SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, „Zaposlenost žena u 1966. g. u SR Jugoslaviji i SR Hrvatskoj“, 1-2; 1-5; ŠOLJAN, „Uposlenost žena kao faktor društvenog razvoja“, *Žena* (1967), 7.

⁵⁷ Poljoprivrednica je sredinom šezdesetih u predstavničkim tijelima bilo izrazito malo (primjerice, svega stotinjak na gotovo dvadeset tisuća odbornika u općinskim skupštinama).

SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, „Neka pitanja društvenog položaja žena na selu i njihove uloge u razvoju poljoprivrede“, 1-5.

⁵⁸ Primjerice, na Šestom kongresu SKH-a 1968. ŠOLJAN, „Na izgradnji i razradi linije Saveza komunista“, *Žena* (1969): 2-5.

⁵⁹ Istraživanja, odnosno anketiranja sredinom šezdesetih pokazivala su da su žene zaista imale niže osobne dohotke zbog manje kvalificiranosti, ali su pokazala i kako su na istim razinama kvalifikacije uočene velike razlike između osobnih dohodaka muškaraca i žena, na štetu žena, u nekim slučajevima i preko 20%. Neki od važnijih razloga za takve razlike moguće je pronaći u činjenici kako su žene češće izostajale s posla („ukupno bolovanje, uključujući njegu člana obitelji i porodiljski dopust“). MARIČIĆ, „Što pokazuju i iz čega proizlaze razlike u osobnom dohotku muškaraca i žena“, *Žena* (1967): 11-21.

radnica zapravo bila konstruirana.⁶⁰ Zaključci zajedničkih sastanaka predstavnika vlasti i predstavnika žena (npr. delegatkinja KDAŽ-a) najčešće su bili usmjereni budućoj organizaciji njihovih sastanaka. Primjerice, Izvršni komitet CK-a SKH-a organizirao je sredinom 1970. proširenu sjednicu posvećenu „idejnim problemima društvenog položaja žene i promjenama u suvremenoj porodici“,⁶¹ a nakon rasprave na temelju prethodnih materijala koje je pripremio KDAŽ zaključeno je kako bi naknadno valjalo pripremiti „prihvatljivu platformu koja bi pledirala na akcije“ i „izrad[u] zaključaka najpraktičnije prirode“. ⁶² U rezolucijama Devetoga kongresa SKJ-a godinu dana ranije uočavaju se, partijskim rječnikom rečeno, „nepravilnosti“, i to u provođenju „usvojenih načelnih stavova“ jer se u stvarnosti ženska zaposlenost nerijetko smatrala tek privremenom: „Savez komunista će se zalagati da se u politici zapošljavanja, stručnog obrazovanja i izbora na rukovodeće funkcije u procesu rada polazi od istih kriterija u odnosu na sve – da se u praksi dosledno ostvaruju usvojeni načelni stavovi o tome da društveno-ekonomski položaj žena, kao i ostalih ljudi u radnom odnosu, zavisi od njihove stručnosti, sposobnosti i rezultata rada. Komunisti će istrajno delovati u pravcu prevazilaženja još uvek prisutnih nerazumevanja i različitih kontroverznih gledanja na zapošljavanje žena koja se ispoljavaju u neprihvatljivim shvatanjima da je njihova zaposlenost samo privremeno stanje i da one predstavljaju rezervu radne snage.“⁶³

Predsjednica CK-a SKH-a Savka Dabčević Kučar takve je „negativne tendencije“ smatrala „probojem staroga“, a te je „konzervativne i reakcionarne teze“ smatrala odgovornima za sve manje sudjelovanje žena u politici, naročito na pozicijama na kojima su se odluke zaista donosile. Dabčević Kučar osvrnula se na činjenicu kako ženske organizacije nisu dovoljno jasno artikulirale tvrdnje o pozitivnim učincima rada žena koje ona vidi kao „značajan faktor nacionalne ekonomije, aktivan faktor našeg privrednog i društvenog kretanja“⁶⁴. Potkrijepila je to tvrdnjom „da bi bez tako masovnog uključivanja žena u proces rada, na ovom stepenu društvenog razvitka na kome se danas nalazi Hrvatska ili Jugoslavija, imali daleko sporiji razvoj čitavog niza grana“, naročito pojedinih industrijskih grana.⁶⁵ Odbacila je teze o tome

⁶⁰ DRENOVAC, HADŽIĆ I ŠNAJDER, „Borovska istraživanja ukazuju na neefikasnost skraćenog radnog vremena majke“, *Žena* (1967): 41-48; ŠOLJAN, „Za veću društvenu afirmaciju i angažiranost u samoupravljanju“, *Žena* (1968): 4-8. Za recentnija istraživanja na primjeru radnica Borova šezdesetih, vidjeti istraživanja Sandre Cvikić. Npr. CVIKIĆ 2021.

⁶¹ „S proširene sjednice IK CK SKH. Idejni problemi društvenog položaja žene i promjene u suvremenoj porodici“, *Žena* 4 (1970), 2-45.

⁶² Isto, 44-5.

⁶³ *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, 164.

⁶⁴ HR-HDA-1220-CK SKH, „Problemi društvenog položaja žene – problemi našeg samoupravnog socijalističkog društva u cjelini. Iz razgovora s delegacijom Konferencije za društvenu aktivnost žena Zagreba. Dr. Savka Dabčević-Kučar, predsjednik CK Saveza komunista Hrvatske“, 1970, 11.

⁶⁵ Isto, 7.

kako veće zapošljavanje žena nije „rentabilno poslovanje bazirano na principima reforme“ („troškovi materinstva“), potom da je zapošljavanje žena „limitirajući faktor u rješavanju problema nezaposlenosti“ (tvrdnja da nezaposleni muškarci imaju veće pravo na rad od žena, čije je pravo „samo eventualno i uvjetno“), ali i tezu da je zapošljavanje žena „uzrok konflikata u porodici“.⁶⁶

Krajem šezdesetih godina, socijalizacija obveza vezanih uz domaćinstvo i brigu o djeci oslanjala se na apstraktne „principe uzajamnosti i solidarnosti“, pretpostavljajući prije svega pojedinačni angažman a ne sustavne promjene odozgo. Dok je reprodukcija stanovništva svakako bila „u interesu društva“, sve su veći „idejni problemi“ produkcije, naročito one ženske, očito trebali biti rješavani „samodoprinosom“ pojedinačnih radnih organizacija (primjerice prikupljanjem prihoda na „dobrovoljnoj“ bazi u svrhu ostvarenja zajedničkih ciljeva), dok „samoupravna aktivnost radnih ljudi treba da dovede do mobilizacije većih materijalnih sredstava za izvršavanje zajednički utvrđenih zadataka“.⁶⁷ U rezolucijama Devetoga kongresa uz neizbježni poziv na daljnju zakonodavnu regulaciju – što je i inače bilo jedno od često korištenih površnih birokratiziranih „rješenja“ koja su samo produbljivala odavno uočene rascjepke između teorije i prakse, između sofisticirane legislative i stvarnosti koja je podbacila – odgađa se sustavno „uspješnije rješavanje“ ove problematike: „Neophodno je brže rešavanje problema na relaciji zaposlena žena – materinstvo i porodica, polazeći od toga da materinstvo – podrazumevajući i vaspitanje i podizanje dece i planiranje porodice – kao i razvoj društvenih službi za pomoć porodici i domaćinstvu, treba da bude i deo zadataka koje u narednom periodu moramo uspješnije rešavati. Potrebno je da se potpunije regulišu svi vidovi zaštite materinstva, posebno u odnosu na zaposlene žene. U finansiranju zaštite materinstva treba više da dođu do izražaja principi uzajamnosti i solidarnosti u radnim organizacijama, interesnim zajednicama radnih ljudi kao i društveno-političkim zajednicama, u interesu društva.“⁶⁸

Primjerice, *osmomartovski* razgovor „druga Predsjednika i drugarice Jovanke Broz sa ženama Hrvatske“ 1971. vođen je oko pitanja „dječje zaštite“, prvenstveno o postignutim rezultatima „razumijevanja radnih organizacija“ za socijalizaciju brige o djeci, navlastito njihovim financijskim „samodoprinosom“, odnosno samofinanciranjem.⁶⁹ Kako je *drug* Tito primijetio, u delegaciji iz radnih organizacija prevladavale su mlađe žene – vjerojatno u odnosu na one iz društveno-političkih organizacija, kakva je bila u tom trenutku okoštala KDAŽ Hrvatske – koje su

⁶⁶ Isto, 12-13.

⁶⁷ *Deveti kongres*, 173.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ SR-AJ-837-KPR II-2/510, Prijem povodom Dana žena, Zagreb, 8. 3. 1971, „Zabeleška o razgovoru druga Predsednika i drugarice Jovanke Broz na prijemu žena povodom 8. marta u Zagrebu“, 1.

mu priznale kako se žene, ipak, teže zapošljavaju od muškaraca.⁷⁰ Njegova je preporuka bila kako treba više pisati, više izvještavati i, općenito, više informirati o „društvenom položaju žene“: „Vi se ne možete drukčije boriti nego na taj način, a na taj način i ja dobivam nešto što mogu da kažem.“⁷¹ Za razliku od svoje organizacijske prethodnice AFŽ-a, koji je kao „široki pokret“ žena u specifičnim uvjetima rata prešao put od faze autonomije do faze direktne submisije i transmisije,⁷² djelovanje Konferencije gotovo se sasvim iscrpljivalo u Titovoj uputi o praćenju i analizi „društvenoga položaja žene“, bez značajnijega utjecaja na njegovu promjenu. Osim što je takvom „reorganizacijom“ ženskoga organiziranja država posve monopolizirala diskurs o pitanju položaju žena u društvu, kao i njegovo rješavanje, razloge za izostanak dalekosežnih rezultata u aktivnostima Konferencije moglo bi se pronaći i u činjenici kako je proces generacijske smjene kadrova šezdesetih godina, za razliku od, primjerice, republičkih rukovodstava, bio znatno sporiji i inertniji u Konferenciji. Službenim organizacijama žena u socijalističkoj Jugoslaviji, AFŽ-om, SŽD-om i KDAŽ-om, rukovodile su pripadnice političke elite, u pravilu članice Partije, koje su se prethodno iskazale revolucionarnim doprinosom i koje su dosljedno slijedile službenu ideologiju, a nerijetko su bile i u rodbinskim ili bračnim vezama s utjecajnim političarima.⁷³

Djelovanje KDAŽ-a Hrvatske, koji je pod urednikovanjem predsjednice Marije Šoljan Bakarić, supruge najutjecajnijega hrvatskog komunista Vladimira Bakarića, izdavao časopis *Žena* (prethodno: *Žena u borbi*), bilo je određeno partijskom linijom.⁷⁴ Svoju ideološku (ne)savitljivost Konferencija je pokazala podrškom reformskoj Desetoj sjednici SKH-a 1970. godine,⁷⁵ ali i promptnom osudom Hrvatskoga proljeća kao „organizirane kontarevolucije“ nepune dvije godine kasnije

⁷⁰ Isto, 2.

⁷¹ Isto, 3.

⁷² SKLEVICKY 1996: 86. Usp. SKLEVICKY 2021.

⁷³ DIJANIĆ 2015: 130.

⁷⁴ Neki od recentnijih doprinosa istraživanjima ženskih organizacija za vrijeme komunizma, u potrazi za aktivnom djelatnošću žena u komunističkim sustavima, sveli su ovu kompleksnu problematiku na pitanje jesu li te organizacije bile tek „pasivni prenositelji državne ideologije i propagande“. Argument u prilog tezi o aktivnijoj ulozi žena u komunizmu ponajprije se oslanja na kritiku neadekvatnosti korištenja autonomije kao analitičke kategorije u promišljanju društvene stvarnosti (koju su upotrebljavale feministkinje drugoga vala poput Lydije Sklevicky), smatrajući tezu o izostanku autonomije ženskoga organiziranja u komunizmu anakronom. Ipak, takvi doprinosi, zbog vlastite ideološke opterećenosti i sklonosti simplifikiranju, nisu uspjeli opovrgnuti ključne teze Lydije Sklevicky. Usp. FELDMAN I KARDUM 2020: 9-15.

⁷⁵ HR-HDA-1220-CK SKH, „Problemi društvenog položaja žene – problemi našeg samoupravnog socijalističkog društva u cjelini. Iz razgovora s delegacijom Konferencije za društvenu aktivnost žena Zagreba. Dr. Savka Dabčević-Kučar, predsjednik CK Saveza komunista Hrvatske“, 1970, 2; DABČEVIĆ-KUČAR, „Problemi društvenog položaja žene – problemi našeg samoupravnog društva u cjelini“, *Žena* 2 (1970): 3.

„bezrezervnom podrškom (...) pobjedi Titove politike“ i „povratk[u] komunističkog pokreta u Hrvatskoj na Titov put“.⁷⁶ Ubrzo nakon smjene *proljećara*, članica Izvršnoga komiteta CK-a SKH-a Jelica Radojčević je „preuzela na sebe ulogu tumača poruka i zahtjeva“ između vrha Partije i „žena Hrvatske“ jer „Titova politika je za Konferenciju za društvenu aktivnost žena Hrvatske i za žene Hrvatske, kao sastavnog dijela radničke klase, radnog seljaštva, inteligencije i kao građana, uvijek bila i ostaje idejna, politička i radna platforma u razradi vlastitog programa djelovanja.“⁷⁷

Konferencija je nakon „sjeće u Karađorđevu“, odnosno smjene reformskoga vodstva hrvatskih komunista na 21. sjednici SKJ-a u prosincu 1971. godine, i opet u ime „žena Hrvatske“, odbacila sve reformske potencijale srušenoga hrvatskog rukovodstva kao „kontrarevolucionarne snage napajane fašističkom ideologijom“.⁷⁸ Odmazde protiv neistomišljenica, poput supruge smijenjenoga hrvatskog rukovodioca, člana Izvršnoga biroa Predsjedništva SKJ-a i Predsjedništva SFR Jugoslavije Mike Tripala, bile su drastične poput njihove retorike: „Tripalova supruga Smilja pozvana je u Centru za društvenu aktivnost žena, gdje je radila, da se odrekne muža i osudi njegovu djelatnost, a kad je to odbila, proglašena je hrvatskom nacionalistkinjom, brisana s evidencije članova SK i u ožujku 1972. umirovljena.“⁷⁹

Isticanje diskrepancije između teorije i prakse u vezi s položajem žena u Hrvatskoj šezdesetih godina, za koje zasluge svakako imaju i resorne organizacije poput KDAŽ-a,⁸⁰ dovelo je do poboljšanja zakonske legislative u vezi sa ženama u Ustavu Jugoslavije iz 1974.⁸¹ Neosporno je kako su zakonske, društvene, ekonomske, pa i političke mogućnosti dostupne ženama u Hrvatskoj u tom razdoblju bile značajne. Ipak, izostankom procesa (šire) kulturne emancipacije žena nakon Drugoga svjetskoga rata, kako je sugerirala Lydia Sklevicky u istraživanjima AFŽ-a, žensko je organizirano kolektivno djelovanje u komunizmu bilo opterećeno, prvo, ograničavajućim okvirom promišljanja položaja žena,⁸²

⁷⁶ „Žene Hrvatske aktivno će sudjelovati u razvoju samoupravnog socijalizma, vodeći odlučnu borbu protiv klasnog neprijatelja“, *Žena* 6 (1972): 2.

⁷⁷ Isto, 3.

⁷⁸ Isto, 4.

⁷⁹ RAVLIĆ 2005: 163.

⁸⁰ Namjera je ovoga rada da posluži kao uvod budućim istraživanjima položaja žena u šezdesetima. Elaboracija utjecaja KDAŽ-a na ustavne promjene 1974. i daljnje reforme u sedamdesetima prelazi njegove okvire.

⁸¹ Premda su i dalje bile promatrane prvenstveno iz perspektive „radnih ljudi“, ženama su Ustavom iz 1974. jamčena veća prava u braku, obiteljskim odnosima, nasljeđivanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, obrazovanju i dr. TOMŠIĆ 1981: 161.

⁸² Ograničenje je proizlazilo iz ovisnosti o vladajućem političkom i ideološkom okviru te iz „zazora“ od zapadnjačkih, „imperijalističkih“ utjecaja poput feminizma. DOBOS 1983: 48. Da su žene itekako imale potrebu same problematizirati svaki aspekt partijske floskule koja se često ponavljala na tribinama i u radovima KDAŽ-a, naime kako žene nisu „zasebna homogenea

drugo, potrebom da pedagoškim radom osigura široku žensku podršku partijskim zahtjevima. Također, naročito u kasnijim razdobljima, svedeno je na prikupljanje i analizu podataka o ženama te, eventualno, na djelovanje u cilju poboljšanja pravnoga položaja žena. Ali unatoč blizini centru političkoga odlučivanja, ono nije uspjelo ženama osigurati punu političku emancipaciju. AFŽ-u, ali i njegovim sljednicama u pedesetim i šezdesetim godinama, nedostajalo je organizacijske i strateške dalekovidnosti kojom bi se premostila potpuna posvećenost trenutnim političkim i ekonomskim zahtjevima, a koje je diktirala partijska nomenklatura i podupiralo uvjerenje vodećih žena u „neprikosnovenost državne nadležnosti nad svim pitanjima, pa i onom o neodvojivosti ženskoga od širega društvenog pitanja“.⁸³ Klasno pitanje bilo je i ostalo nadređeno ženskom pitanju.

Studentski pokreti i civilne inicijative

Ako je prethodna analiza pokazala ograničenja okoštalih struktura okupljenih u službenoj državnoj organizaciji kojoj je zadatak bio praćenje i afirmacija novoga, socijalističkog društvenog položaja žena, postavlja se pitanje kako se to vrijeme uvjetne otvorenosti reflektiralo na žene, posebice na novu generaciju žena koja je zrelost dočekala u novoj državi i u novim okolnostima. Jedan od načina procjene jest i njihova uloga, odnosno eventualni doprinos studentskim pobunama tijekom 1968. godine i kasnije. U Jugoslaviji će *šezdesetosmaški* pogledi na mjesto žene u društvu dosljedno slijediti partijsku liniju o riješenosti ženskoga pitanja pokazujući usto ne samo opću nezainteresiranost za specifična ženska iskustva već će i nastavljati stereotipe o sporednoj ulozi žena u „revolucijama“.⁸⁴ U nastojanju da se oslobodi „glorifikacije i mita šezdesetosme“ filozof Neven Sesardić *šezdesetosmaški* bunt smatra „apologijom tadašnjeg režima i kulta ličnosti“, a čak i svojevrсни odmaci od te politike bili su protuzapadno intonirani i išli su u smjeru suzbijanja reformskih nastojanja.⁸⁵

Ženama su bile – kao i u slučaju najutjecajnijega lijevog intelektualnog projekta *Praxis*, u kojemu žene nisu bile aktivne članice ili autorice – namijenjene margine. Odsutnost žena u filozofskom časopisu *Praxis* (1964-1974) vidljiva je u nedostatku interesa za problematiku položaja žena u (socijalističkom) društvu i u rijetkim primjerima ženskih autorskih ili savjetodavnih doprinosa. Iznimke su

interesna grupacija“, pokazat će vrlo skoro i pojava feminizma kao kritike režima ili oblika neslaganja s njim u sedamdesetima i osamdesetima.

⁸³ FELDMAN I KARDUM 2020: 11.

⁸⁴ Usp. npr. BROWNING 1996: 186-204; DIAMOND 1998; ROWBOTHAM 2014/1974.

⁸⁵ SESARDIĆ 2022: 236-286, 280.

bile marksistička filozofkinja Ágnes Heller iz Budimpešte⁸⁶ i Zagorka Golubović iz Beograda, članice redakcijskoga savjeta, ali ni one se na stranicama *Praxisa* nisu bavile „ženskim pitanjima“.⁸⁷ Kao vrsne poznavateljice stranih jezika, poneke kćeri jugoslavenskih diplomata, ili tek revne studentice, žene su ponajprije prikazivale i komentirale stručnu literaturu objavljenu u inozemstvu u posebnom dijelu časopisa posvećenom recenzijama.⁸⁸ Zanimarivanje položaja žena u društvu unutar *Praxisa* nije bilo samo neminovni rezultat ograničavajućega okvira marksističkoga humanizma, jer je upravo na primjeru žena već tada bilo moguće artikulirati kritiku društva i razmjere rascjepa između teorije i prakse, već i odraz prevladavajućega patrijarhalnoga stava.⁸⁹

Iako su žene sudjelovale u studentskim gibanjima, nisu bile viđenije kao studentski vođe ni u Jugoslaviji, kao uostalom ni na Zapadu. Ipak, među studentima u Zagrebu sredinom 1960-ih godina nametnula se Vesna Gudelj-Velaga, udana Kanižaj (1941-2020), koja je izgubila funkciju predsjednice Sveučilišnoga odbora Saveza studenata Jugoslavije (SSJ) zbog podrške *Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* iz 1967. No Gudelj-Velaga je bez obzira na tu činjenicu zadržala određeni utjecaj na krug studenata, pripadnika „nacionalne šezdesetosmaške generacije“, koji su, iako u društvenom smislu nedvojbeno lijeve orijentacije ipak „znatno doprinijeli očuvanju i jačanju nacionalne svijesti i borbi

⁸⁶ Zanimljiva je prepiska Ágnes Heller i Nevena Sesardića iz lipnja 2015. u kojoj je razvidna odlučnost Heller i njezina supruga, filozofa Ferenc Fehéra da ne pristanu na otvoreni srpski nacionalizam u koji je zapao *Praxis International* početkom 1990-ih. SESARDIĆ 2022: 424-425.

⁸⁷ BLAGOJEVIĆ 2020: 47-69.

⁸⁸ Blagojević sugerira kako recenzije i komentari koje su pisale žene u *Praxisu* predstavljaju oblik prijenosa i prevođenja znanja, čime su one posredovale između Zapada i Jugoslavije. Dok je aktivnost ovih mladih žena bila značajna u smislu transfera ideja i doprinosa međunarodnom karakteru časopisa, ona je bila i nedovoljno *prepoznata* kao takva (sličan je obrazac moguće uočiti i u drugim primjerima u ovom radu koji upućuju na postojanje diskrepancije između stvarnoga doprinosa žena i njihove neadekvatne reprezentacije na višim razinama hijerarhije/moći, odnosno odlučivanja). „Podjela rada“ unutar *Praxisa*, s obzirom na atmosferu koja je u odnosu prema ženama prevladavala u društvu šezdesetih, a koju analiziramo u ovom radu, zato vjerojatno nije bila samo prema dobi već i prema rodu. Također, u tom je kontekstu moguće promatrati *Praxis* i kao jedan od *šezdesetosmaških* poticaja za razvoj neofeminizma jer je niz tih mladih intelektualki (pripadnica prve poratne generacije koje su imale pristup visokom obrazovanju, u odnosu na prevladavajuću stariju generaciju intelektualca u *Praxisu* rođenih prije rata) kasnije aktivno pridonosio feminističkim inicijativama. Isto tako, mehanizmi prevođenja i adaptacije ideja sa Zapada na hrvatski/jugoslavenski kontekst, ako ih takvima shvatimo, slični su i u slučaju *Praxisovih* recenzentkinja, ali i feminističkih aktivistkinja drugoga vala. Usp. BLAGOJEVIĆ 2020: 62-67. Dob i rod, uostalom, nisu međusobno isključive analitičke kategorije. Usp. radove na temu interseksionalnosti poput onih klasičnih Kimberlé Crenshaw, a od recentnijih npr. Ange-Marie Hancock ili istraživanja sociologinje Marte Choroszewicz. Usp. LUTZ, VIVAR I SUPNIK 2016; HANCOCK 2016; CHOROSZEWCZ I ADAMS 2019.

⁸⁹ Usp. osvrt o *praxisovcima* u: LÓRÁND 2020: 51.

za demokraciju“.⁹⁰ Njezini istupi u koordiniranju disonantnih, „ekstremnijih“ tonova u studentskom pokretu 1968. govore u prilog tezi kako studentski pokret nije bio monolitan. Štoviše, Banac smatra kako je upravo Gudelj-Velaga bila i poveznica između dvaju najvažnijih studentskih gibanja, onoga 1968. i onoga 1971: „Skupina oko Vesne Gudelj-Velaga bila je u jezgri studentskog pokreta u nastajanju. Upravo je ona bila poveznica sa štrajkom iz studenoga 1971. jer je dosljedno tomu uhićena u prvoj studentskoj skupini 11. prosinca 1971, uz Budišu, Čička, Dodiga, ali i Brunu Bušića.“⁹¹

Stoga razloge njezina pada ne treba tražiti u njezinom „pretjeranom“ javnom zalaganju za studentska prava ili u viđenju studenata kao „jedine revolucionarne snage u našem društvu“, već u uvijek sumnjivom hrvatskom nacionalizmu. No njezina politička orijentacija, ako i nacionalno osviještena, bila je i konzistentno lijeva. Vesna Gudelj-Velaga nastavila je društveno djelovati, prvenstveno na sindikalnom organiziranju, te se na kraju socijalističkoga razdoblja uspjela izboriti i za reformu sindikata.⁹²

Bez obzira na radikalno polarizirane strane u studentskom pokretu kako 1968. tako i 1971, čemu su svjedoci prvenstveno u studentskoj ali i ostaloj publicistici etikete koje su letjele slobodno i u svim smjerovima – *ljevičari, nova lijeva, anarhisti, staljinisti, lenjinisti, socijalisti, nacionalisti, pretežni nacionalisti, klerikalci, ekstremisti, nacionalisti-separatisti, šovinisti, klerofašisti, propagatori podjela i sumnji, podrivači, razbijači bratstva i jedinstva, politički kameleoni, neprijatelj koji se pretvara da se bori za hrvatstvo, antisocijalisti, kontrarevolucionari i ološ povezan s hrvatskim političkim podzemljem* – zanimljivo je kako se među njima ne može naići na one u ženskom rodu.

Listove za mladež u Hrvatskoj sve do druge polovice šezdesetih godina reprezentirao je samo *Studentski list* kojega je kao „tjednik studenata SR Hrvatske“ izdavao Savez studenata. Ipak, do kraja šezdesetih pojavilo se čak šest novih časopisa, među kojima je najpoznatiji bio *Omladinski tjednik* koji počinje izlaziti krajem 1967. kao glasilo zagrebačke Gradske konferencije Saveza omladine Hrvatske (SOH).⁹³ Impresumi tih dvaju časopisa pokazuju kako je tih revolucionarnih godina novinarstvo muški posao, a žene se pojavljuju tek iznimno kao članice redakcija, nikada kao glavne ili odgovorne urednice. Tek su rijetko novinarke ili prevoditeljice, gotovo u pravilu tajnice redakcija ili lektorice. Nekoliko ženskih

⁹⁰ BANAC 2021: 55.

⁹¹ Isto.

⁹² Izabrana je 1990. za predsjednicu Nezavisnoga sindikata zaposlenih u srednjim školama Hrvatske. FICHTER 2016: 99-121. Razgovor s Jasnom A. Petrović i Enisom Zebićem 27. lipnja 2021.

⁹³ *Polet i Paradoks* izlaze od 1966, *Prolog* od 1968, a *Pop-Ekspres* i *Tlo* od 1969. ZUBAK 2018: 151.

imena s vremena na vrijeme pojavljuje se na stranicama studentskoga ili omladinskoga tiska pod pseudonimom (vjerojatno Mirandela Žalac u *Studentskom listu*) ili se, pak, radi o nekolicini nedvojbenih stručnjakinja poput Antoanete Pasinović koja se nametnula svojim pogledima na probleme urbanizma, odnosno prostornoga planiranja.

Pitanje je može li se u razdoblju šezdesetih i početkom sedamdesetih godina govoriti o rađanju civilnih inicijativa, bilo unutar studentskoga pokreta ili eventualno pod njegovim utjecajem. Iako je točno kako civilne inicijative, posebice one koje bismo mogli nazvati organiziranjem u klasičnom *grassroots* obliku (odnosno, organizacijom „odozdo“), nisu bile prisutne sve do 1980-ih, ipak postoje elementi u šezdesetima koje je moguće identificirati kao zametke budućega (oporbenog) razvoja.⁹⁴ Neki sudionici ili suputnici studentskoga pokreta ukazali su na „Program 300 dana“ studentskoga rukovodstva, kojemu je ime dao tadašnji predsjednik Saveza studenata Zagreba, Slobodan Lang, i karakterizirao ga „bitkom za socijalističko sveučilište u socijalističkom društvu“. Na tragu aktivnosti rektora Sveučilišta u Zagrebu Ivana Supeka, cilj njihova djelovanja Lang vidi u „uspostavljanju socijalne i samoupravne jednakosti na Sveučilištu“, ali i u cjelokupnom društvu.⁹⁵ U istom broju manifestni sažetak pod naslovom „17 napomena za slobodno sveučilište istraživača“, usprkos određenim ograničenjima (na primjer, ritualnoga pozivanja na jedinstvo s radničkom klasom), može se smatrati programski naprednim jer se (deklarativno) zalaže za civilnost, orijentaciju prema europskim standardima u znanosti i „slobodno sveučilište istraživača“.⁹⁶ Ipak, sasvim je razvidno kako u toj proklamiranoj jednakosti, s naglaskom na „slobodnog čovjeka u slobodnom društvu“, nema mjesta ravnopravnom utjecaju, tretmanu, a ni angažmanu žena. Nastanku civilnih inicijativa u Hrvatskoj nesumnjivo su pridonijeli upravo ljudi s iskustvom studentske, ali i društvene pobune iz 1968. i 1971. „Naša odstranjen generacija“, kako ju je u jednoj pjesmi nazvao Vlado Gotovac, odgovorila je zovu konvencionalne politike i dala glavninu prominentnih političara u Hrvatskoj od 1989. Među njima su se istaknule angažirane studentice, kasnije političarke poput pravnice Ljerke Mintas Hodak (HSLs, kasnije HDZ) i povjesničarke, ali

⁹⁴ Po uzoru na Ehrharta Neuberta i njegovo utjecajno djelo *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989*, Spehnjak i Cipek izvode podjelu disidentstva, opozicije, odnosno otpora unutar Jugoslavije u poslijeratnom razdoblju i kao ključne opozicijske aktere navode demokratski orijentirane pripadnike starih, demokratskih političkih stranaka, poput HSS-a, Katoličku crkvu i marksističke, ali i liberalno orijentirane kritičare režima. Među disidente ubrajaju nekada komunističke, ali preobraćene političare i intelektualce kao što su Marko Veselica i Franjo Tuđman, ali i članove časopisa *Praxis*. Kao čimbenike otpora navode ilegalne, radikalno desne, ali i lijeve protivnike režima koji su bili spremni na nasilan obračun. SPEHNJAK I CIPEK 2007: 257-258.

⁹⁵ Slobodan LANG, „300 dana za 300 godina“, *Studentski list* (Zagreb), 22. rujna 1970, 2.

⁹⁶ „17 napomena za slobodno sveučilište istraživača“, *Studentski list* (Zagreb), 22. rujna 1970, 12-13.

i sudionice tzv. Zadarske skupine disidenata odstranjene 1974, Tereze Ganza Aras (HSLs, kasnije LS), dok se Zvezdana Znidarčić aktivirala kao odvjetnica u obrani ljudskih prava.

Kad je riječ o nastanku civilnih inicijativa treba razmotriti i doprinos Katoličke crkve, čije se djelovanje često percipira kao konzervativno i nedovoljno društveno angažirano, koja je međutim stjecajem okolnosti odigrala ulogu u buđenju civilnih inicijativa tijekom 1960-ih. Drugi vatikanski koncil (1962-1965) i njegov poticaj *podanašjenju* (*aggiornamento*) obnovio je vjeru u Crkvu i odgovorio na zahtjeve nove generacije vjernika, prije svega naraštaja rođenoga nakon katastrofe Drugoga svjetskog rata. U posebnim okolnostima trajno zategnutih odnosa s komunističkim vlastima, enciklika *Gaudium et spes* (*Radost i nada*) otvorila je mogućnost za obnovu vjere (što je bila prioritetna zadaća Koncila), ali i za početak ekumenskog dijaloga, promicanje društvene pravde i odgovornosti vjernika za razvoj društva i zajednice. Otvaranje Crkve prije svega liturgiji na narodnom jeziku, nov odnos poštovanja prema laicima (što uključuje i žene) i njihovoj aktivnijoj ulozi u životu Crkve, stvorili su pretpostavke za nov, poletan angažman vjernika. Kardinal Michael Browne u svojoj intervenciji na shemu XIII, nacrt „Pastoralne konstitucije o Crkvi u suvremenom svijetu“ kaže: „Sretan ljudski život i prava civilizacija ovise o instituciji braka i obitelji. Gdje je položaj žene nizak, gdje je on neka vrsta robovanja i ponižavanja, nema prave civilizacije.“⁹⁷ U takvoj atmosferi nije se više moglo ignorirati glasove koji zahtijevaju propitivanje položaja žene ne samo u društvu već i u Crkvi. Papa Ivan XXIII. u svojoj enciklici *Pacem in terris* (*Mir na Zemlji*) iz 1963, koja se često smatra jednom od najvažnijih papinskih poruka svih vremena, pored zahtjeva za mirom među narodima kojega valja „utemeljiti na istini, pravедnosti, ljubavi i slobodi“, kao o posebnim „znakovima vremena“ govori i o ravnopravnosti muškaraca i žena, njihovom ljudskom dostojanstvu kao osoba te zajedničkoj odgovornosti i potiče sudjelovanje žena u društvenom životu.⁹⁸

Ne samo u hrvatskom društvu već i u samoj Katoličkoj crkvi tih godina oslobodila se eruptivna energija kako kulturnoga tako i društveno korisnoga aktivizma koji je imao odlike pokreta „odozdo“, iako se ne može reći kako je bio zdušno podržavan od crkvene hijerarhije.⁹⁹ Čini se da je unutar same Crkve postojao sukob sve sposobnijih i djelatnijih modernista i tradicionalista koji su ipak bolje surađivali s vlastima, naročito u kontekstu smirivanja sukoba između države i Crkve, kao i potpisivanjem protokola o međusobnim odnosima 1966. godine. Došlo je do obnove karitativnoga djelovanja udruge Caritas Zagrebačke nadbiskupije, koju je 1966. pokrenuo kardinal

⁹⁷ MATKOVIĆ VLAŠIĆ 2002: 100-101.

⁹⁸ BANAC 2013: 113-123; ANIĆ 2008: 42.

⁹⁹ FELDMAN 2022: 109-110.

Franjo Šeper na čelu s Jelenom Brajša (1935-2021), humanitarnom djelatnicom koja se od kasnih 1950-ih obrazovala za socijalni rad i katekizam u Beču, Parizu i Lourdesu. Brajša je kao upraviteljica udruge Caritas od 1966. do kraja komunističkoga razdoblja djelovala ipak „više ilegalno nego legalno“.¹⁰⁰ Koliko god značajan, izbor Jelene Brajša za upravu udruge Caritas za cijelu Hrvatsku, ipak, govori više o tomu kako su ženama bili namijenjeni poslovi koji ili nisu tradicionalno „muški“ ili nije bilo oportuno da ih muškarac preuzme, odnosno za njih nije bilo zainteresiranih muškaraca.¹⁰¹ U kontekstu ekonomske krize šezdesetih, koja je iznijela na vidjelo specifične ženske probleme, otvaranja crkvenih dječjih vrtića, aktivnost kulturnih institucija poput katoličke izdavačke kuće Kršćanska sadašnjost, masovni porast tiraže katoličkoga tiska, prije svega *Glasa (s) Koncila* 1963. godine, ali i obiteljske revije *Kana*, pratio je i polet angažmana vjernica laikinja.

U tomu je iznimna intelektualna pojava Smiljane Rendić (1926-1994), najpriznatije katoličke novinarkе čiji su redoviti prilozi u *Glasi Koncila*, iako pod pseudonimom *Berith*, svjedočili tom (post)koncilskom otvaranju Crkve. Premda je Rendić primjer afirmacije žena u Crkvi, ostala je nepoznata njezina uloga intelektualnoga pokretača u umrežavanju žena oko pitanja njihova položaja.¹⁰² Jedna od njezinih sugovornica, publicistkinja, umjetnica i slikarica, kao i suurednica u Kršćanskoj sadašnjosti, Ljiljana Matković-Vlašić (1938), nizom članaka u *Kani* početkom sedamdesetih upozoravala je na problem kako je „nepprisutnost mjerodavnih žena u crkvenim ustanovama u Hrvatskoj ‘gola činjenica o kojoj bi osobito valjalo misliti’“.¹⁰³ U knjizi *Žena i Crkva* (1973) koja je punih šest godina prethodila pojavi sekularnoga feminizma,¹⁰⁴ pod utjecajem feminističke teologije s kojom je došla u dodir tijekom boravka na Zapadu Matković problematizira pitanje uloge i položaja žene u Crkvi. Bez obzira na to što ove pojave možemo smatrati rezultatom otvaranja Crkve, postajale su granice slobode kako u Crkvi tako i u društvu toga vremena. Smiljana Rendić može se smatrati disidentkinjom nakon što je po objavljivanju svojega najpoznatijeg teksta „Izlazak iz genitiva ili drugi hrvatski preporod“ u časopisu *Kritika* 1971. optužena za djelo neprijateljske propagande, osuđena sljedeće godine po Okružnom sudu u Rijeci na kaznu stroga zatvora od jedne godine po članku 118. st. 1. KZ SFRJ, te joj je zabranjen javni angažman i prisilno je umirovljena.¹⁰⁵ Vrhovni sud SR Hrvatske presudom

¹⁰⁰ S. BALOBAN 2005: 282.

¹⁰¹ J. BALOBAN 1990: 268; ANIĆ 2003: 288.

¹⁰² Buduća istraživanja svakako bi trebala analizirati i interpretirati te ženske mreže koje je kreirala i poticala Smiljana Rendić, a kojih se Ljiljana Matković-Vlašić sjeća kao razgovora o „zdravom feminizmu“. Usp. MATKOVIĆ-VLAŠIĆ 2019: 411-412.

¹⁰³ ANIĆ 2003: 249-251

¹⁰⁴ Osnivanjem sekcije „Žena i društvo“ 1979. godine.

¹⁰⁵ FELDMAN 2022: 113-116.

od 6. studenoga 1973. tu kaznu zatvora preinačio je u „uvjetnu kaznu zatvora, a zabranu javnog istupanja produžio na dvije godine“.¹⁰⁶

Šezdesete godine iznjedrile su još jednu, paralelnu revoluciju, onu seksualnu,¹⁰⁷ koja je s malim zaostatkom za svjetskim uzorima upravo tih godina zahvatila naše krajeve zaostale u patrijarhatu. Iako je prekratka mini suknja izazivala sablazan u javnosti, uskoro će i ovaj simbol ženske emancipacije, kako je nerijetko opisuju, postati ključan i kao simbol bunta i svjetonazora nove generacije. Novi-stari ženski magazini, poput modnoga magazina *Svijet* čiji je izlazak koincidirao s ukinućem AFŽ-a 1953. godine, bit će razapeti između zadovoljavanja potreba gospodarstva, posebice tekstilne industrije, i promicanja odvažnih, „zapadnih“ trendova. Ne zauzimajući stav o ovoj revoluciji, koju se s pravom može nazvati „revolucijom odozdo“, uredništvo je pokušavalo afirmirati nov, autonoman modni stil. Moda nije više bila samo stvar financijskih mogućnosti već i slobodnijega izbora, koliko god i jedni i drugi bili ograničeni u usporedbi sa Zapadom. „Nisu suknje prekratke, već život!“, duhovito je *Zeitgeist* definirao slavni modni dizajner Yves Saint Laurent.¹⁰⁸ Studentski i omladinski tisak, međutim, modnu je emancipaciju vidio drugačije; djevojke, mlade žene i studentice u tim vrućim revolucionarnim danima smatrane su ukrasom i utjehom revolucionara. Već smo ustvrdili kako žene u pravilu nisu angažirane u uredništvima *Studentskoga lista* i *Omladinskoga tjednika*, novinama koje su vrlo rijetko tematizirale probleme s kojima se susreću žene. Tekst anonimnoga/e autora/ice (s.lj), kojega je uredništvo nazvalo „sexy-feuilletonom“, bio je izuzetak koji tek površno naznačuje ozbiljan problem: „Nemamo, na žalost, točnih podataka o broju studentskih beba koje se tokom godine rode u našem gradu. Nemamo podataka, a vjerojatno ga nema nitko ni od odgovornih, koliko je studentica, svjesno se upuštajući u rizičnu igru vlastitim životom ili barem teškim posljedicama po vlastiti organizam, jednostavno jer im drugo nije preostajalo, nasilno prekinule svoju trudnoću, bilo u nekoj od bolnica, u nekoj od privatnih (polutajnih) ordinacija, ili možda čak posve same, pletaćom iglom ili nekim drugim tajanstvenim predmetom.“¹⁰⁹ U nastavku teksta pobačaj nije problematiziran ni u pozitivnom ni u negativnom svjetlu, iako je tada u Hrvatskoj (Jugoslaviji) bio legalan, ali teško dostupan. O tomu neočekivano progovara književnica Nada Iveljić, poznata po svojoj dječjoj prozi, u kratkoj priči „Prva dva slova abecede“ objavljenoj u akademskom časopisu *Forum* u rujnu 1968. godine. Ova priča probija strog akademski okvir časopisa te priguše-

¹⁰⁶ BURILOVIĆ CRNOV 2019: 40-43.

¹⁰⁷ O promjenama u „percepciji i praksama seksualnosti“ u Hrvatskoj šezdesetih i sedamdesetih godina, usp. Z. MILJAN 2018.

¹⁰⁸ SIMONČIĆ 2018: 345.

¹⁰⁹ „Kako ptica-roditi smrsiti konce ili što sve o kontracepciji treba znati svaki student, a naročito studentica“, *Studentski list* 25/24 (8. prosinca 1970): 7.

no, ali ipak s feminističke pozicije tematizira problem još uvijek ne bezuvjetno dostupnoga pobačaja.¹¹⁰

Problem neželjenih trudnoća dosegno je nevjerojatne razmjere u razdoblju šezdesetih godina, kada je procijenjeno kako je između 1950. i 1965. godine rođeno 700.000 izvanbračne djece, što je predstavljalo ozbiljne teškoće za samohrane majke u još uvijek prevladavajućim patrijarhalnim uvjetima. Stoga su nerijetki bili ilegalni pobačaji koji su često rezultirali smrću ili ozbiljno narušenim zdravljem žena. Tih godina partijski forumi, a prije svih KDAŽ, organiziraju savjetovanja i sastanke na kojima se (uz probleme kontracepcije) raspravlja potreba legalizacije pobačaja, te se od 1951. i prestaje s kaznenim progonom žena koje su izvršile pobačaj. Od gotovo potpune zabrane („pobačaj se mogao izvršiti u zdravstvenoj ustanovi isključivo ako su postojale medicinske ili kriminalne indikacije za prekid trudnoće“) dolazi do postupne liberalizacije pobačaja šezdesetih godina. Iako je izlazak pred komisije („prvostepene i drugostepene“) nužno bio ponižavajući za žene, te je značio „gubitak svakog prava na privatnost“, pobačaji su dosegli široke razmjere i sve su mu se češće počeli suprotstavljati i liječnici. No kako su edukacijske kampanje o kontracepciji bile rijetke i neučinkovite, i dalje je rastao broj nelegalnih, ali diskretnije obavljanih pobačaja. Takva će situacija potrajati sve do 1969. i donošenja novoga, općega zakona o prekidu trudnoće, a jugoslavenski Ustav iz 1974. godine, iako izrijekom ne spominje pravo na pobačaj, u članku 191. potvrđuje: „Pravo je čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece. Ovo se pravo može ograničiti samo radi zaštite zdravlja.“¹¹¹

Kad u nekoliko sljedećih brojeva *Studentskoga lista*, nepoznati/a autor/ica predlaže kako s malo troškova, briga i bez opasnosti „uživati u ljepotama ljubavi, isključivši prethodno iz igre trećega – ptica-rodu“, on/a dakle nudi premalo i prekasno. Iako se ton članka čini ležeran, slijedi niz strahotnih prijetnji većinom upućenih ženama. Anonimni/a autor/ica preporučuje studenticama redovite ginekološke preglede zbog iznimno visokog broja infekcija „praživotinjom trihomonom ili gljivicom monilijom“, kao i ranica „na grliću maternice“, što upućuje na mogućnost razvoja karcinoma. Što se kontracepcije tiče, autor/ica objašnjava neučinkovitost uvriježene metode sprječavanja začeca, *coitus interruptus*: „practiciranje ovog načina bezvrijedno je posebno za ženskog sudionika – jer teško da će ovako ikad doći do orgazma, a stanja prenadraženosti mogu biti zaista neugodna.“ Nadalje preporučuje uporabu prezervativa (kondoma) za koje smatra kako su jeftini i široko dostupni („za otprilike dinar po komadu... bez ikakvog recepta u svakoj trafici, apoteci, pa i bolje opremljenim dućanima“). Naposljetku predlaže i bolju metodu izračuna plodnih, odnosno neplodnih dana, ali pretpostavka da je za to potrebno imati smisla za matematiku je bez sumnje paternalizirajuća.¹¹² Feljton

¹¹⁰ IVELJIĆ, „Dvije kratke priče“, *Forum* 9/16 (1968): 503-508.

¹¹¹ DOBRIVOJEVIĆ TOMIĆ 2016: 86-95.

¹¹² *Studentski list* 25/25 (15. prosinca 1970): 9.

se nastavlja eksplikacijom tzv. kemijskih sredstava za kontracepciju. Autor/ica iznosi povijesni pregled uporabe istih od drevnih vremena Indije i Egipta, preko antičke Grčke, koji završava detaljnim navođenjem sredstava koja se i po koju cijenu mogu nabaviti u svakoj ljekarni i to bez preporuke, odnosno liječničkoga recepta. Za „praktičnija i efikasnija“ sredstva poput dijafragme i spirale („materični uložak“) potreban je obvezan ginekološki pregled i redovita kontrola.¹¹³

Problemi spolnosti na drugačiji način prikazuju se na jednoj duplerici *Studentskoga lista*, gdje su u tekstu pod naslovom „Naše bake – pornografke“ dvojica anonimaca (f.m. & p.b.) prezentirali stare pornografske fotografije iz nepoznatih izvora u namjeri da ih usporede sa suvremenom seksualnom revolucijom (*sexual revolution*). Autori upućuju na različitosti, a redom su usmjereni na fizičke razlike između naraštaja žena: „Evo, predstavljene nam ženskinje upravo su mlijekopute prema današnjim feminicama, koje onako bronzane puti vrlo učinkovito kvasaju naklade svekolike nam štampe. Nadalje, u pozi su mnogo skromnije i dok suvremenikinje gledaju izazovno, gotovo drsko, bakice su imale melankoličan, pomalo sladunjavo sanjalački pogled u mekocrtič-objektiv onih kamera na razvlačenje iz kojih nikada, isponova nije izletjela obećavana ptičica. Istina, njihove obnažene fotografije bile su u upravo bijednim nakladama prema današnjim; raznih ‘Play-boyeva – manova, penthouseva’ itd. ili pak inovrsnih nostrificiranih, blijedih imitacija i kopiranja à la ‘START’, ‘ADAM I EVA’ & bratija. Ali, to prirodno, ništa ne govori u prilog njihovu čudoređu, već samo dokazuje da se zbila posve mašnja demokratizacija.“¹¹⁴ Nasuprot povlaštenosti koju su u prošlosti uživala „salonska gospoda, oni kojima je (bilo) dano hihotati se“, anonimni autori svoje vrijeme prepoznaju kao vrijeme „demokratske dostupnosti, jer su demokracija i revolucija oduvijek bile ubližu nije ni čudo što je u naše doba seksualne revolucije došlo do toga da su one naše bakice zbilja, samo ‘vrlo’ donekle u pravu (što se navodno iščuđavaju našoj ovovremenoj seksualnoj revoluciji)“. Tekst zaključuju uz obaveznu, premda neiskrenu, ispriku „da žensko nam čitateljstvo ne pomisli da smo jednostrana, protuženskog stajališta“.¹¹⁵ Ako ne moralizira niti otvoreno vrijeđa, studentski se tisak obraća studenticama banalnim izborom tema, ali ne bez doze potisnutoga prijekora. „Djevojke, kuda odlazi džeparac?“, pita novinarka i tvrdi kako se on troši u slastičarnicama, parfumerijama i trafikama, jer „razni filteri ili obične cigarete skrivaju se u najtamnije kutove torbica, kao dokazi javne tajne da i mlade djevojke puše.“¹¹⁶

Nije samo studentski i omladinski tisak rijetko otvarao prostor ženama, jer se i kulturna sfera u najširem smislu tek sporadično zanimala za žene i to tek za naj-

¹¹³ *Studentski list* 25/26 (22. prosinca 1970): 10.

¹¹⁴ *Studentski list* 25/24 (8. prosinca 1970): 12-13.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ KITIČIĆ, „Djevojke, kuda odlazi džeparac?“, *Studentski list* 22/16 (9. svibnja 1967): 11.

prominentnije među njima. Najutjecajniji književni časopis *Forum*, koji je izdavala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU), tijekom razdoblja 1960-ih nije među članovima uredništva imao ni jednu ženu. Već i letimičan pregled njegovih suradnika jasno govori o iznimno rijetkoj zastupljenosti autorica. Među suradnicama *Foruma* pojavljuju se najčešće pjesnikinje poput Ljerke Car, Ljerke Mifka, Vesne Parun i Marije Peakić-Žaja. Prezentirano je nekoliko radova publicistkinje Adele Milčinović koja je živjela u New Yorku. Putopis „Stanice u vremenu“ Nade Marinković opisuje iznimno zanimljivo i za to vrijeme neuobičajeno putovanje od Beograda i Atene preko Irana i Pakistana do Indije.¹¹⁷ Povremeni prijevodi Sonie Wild Bičanić, filozofski eseji Ljerke Šifler Premec, kao i književnoteorijski radovi Vide E. Marković iz područja engleske književnosti, iako posve primjereni formatu akademskoga časopisa, tek su simboličan ustupak zastupljenosti žena i zalag ženskoga javnog intelektualnog djelovanja u šezdesetima.

Još jedna ilustracija uobičajeno nedostatnoga udjela žena u intelektualnim poduhvatima tih godina anketa je časopisa *Razlog* koju je redakcija o iskustvima lipanjskih događaja 1968. godine poslala na 152 adrese uglednih intelektualaca, od kojih je bilo samo šest žena. U popratnom pismu naslovljenom tipično službenim „Poštovani družo“, filozofkinju Branku Brujić, povjesničarku umjetnosti Veru Horvat Pintarić, sociologinju Silvu Mežnarić, ravnateljicu Muzeja za umjetnost i obrt Zdenku Munk, pjesnikinju Jelenu Zuppa i glumicu Miru Župan redakcija moli da opišu svoja iskustva – svoju sliku događaja – te da komentiraju do koje mjere su ti događaji „devalvirani, izopačeni ili naprotiv upućeni k revaloriranju, odnosno njihovu intenzivnijem novom postavljanju“ i to po „kriterijima revolucionarnosti“.¹¹⁸

Koje su mogućnosti imale žene koje se nisu nužno nalazile u ponuđenom rasponu od navodno emancipirane žene do žene pritisnute teretom dvostrukoga opterećenja, plaćenoga i neplaćenoga rada, na radnom mjestu i kod kuće? Iscrpljena intenzivnim radnim ritmom, svakomjesečnim snimanjem jednoga dokumentarnog filma za Radio-Televiziju Zagreb, kasnija ikona hrvatskoga feminističkog „ženskog pisma“ Irena Vrkljan u svom *Dnevniku* svjedoči o neprestanom i nepodnošljivom pritisku suradnika, između ostaloga, i na konzumiranje alkohola:¹¹⁹ „U Istri je bilo naporno – uvijek kad je alkohol u pitanju, a ja moram sjediti po konobama i slušati beskrajne litanije, boriti se da mi već ujutro ne nametnu tu čašicu lozovače. Ne mogu više.“¹²⁰ U kontekstu masovnoga iseljavanja iz Hrvatske i Jugoslavije

¹¹⁷ MARINKOVIĆ, „Stanice u vremenu“, *Forum* 8/6 (1965): 223-255.

¹¹⁸ Jedni sačuvan odgovor jest onaj Vere Horvat Pintarić. MIRIĆ 2004: 46-47.

¹¹⁹ Dobrivojević Tomić u svojem istraživanju žena u socijalističkoj Jugoslaviji napominje kako je „relativno velik broj žena bio prisiljen živjeti u zajednici s 'kroničnim alkoholičarom'“. Usp. DOBRIVOJEVIĆ TOMIĆ 2019: 313.

¹²⁰ VRKLJAN 2007: 78.

tijekom 1960-ih godina 20. stoljeća, a za razliku od većine emigranata za koje su gospodarski, pa i politički motivi bili od primarne važnosti, Irena Vrkljan napustila je Zagreb u potrazi za intelektualnim izazovima drugačije sredine čim su joj se otvorile mogućnosti studiranja režije u inozemstvu, u Zapadnom Berlinu.¹²¹

Zaključak

Na razdoblje 1960-ih nije moguće izravno prenijeti našu današnju osjetljivost za rodne teme jer je ona rezultat aktivnoga djelovanja ženskih inicijativa u međuvremenu. Imajući u vidu interpretativnu elastičnost i njezinu kontekstualnu uvjetovanost naglašene na početku rada, donekle iznenađuju recentniji primjeri neosjetljivosti za žensku prisutnost u prošlim događajima od presudne važnosti. U maniri (anakrone) samokritike ponudit ćemo jedan primjer urednika, odnosno, uredništva časopisa *Gordogan* iz ranih dvijetisućitih.¹²² U opisu fotografije studentskih demonstracija iz *Vjesnika u srijedu* (VUS) od 26. lipnja 1968. godine, urednik časopisa *Gordogan* nastoji dešifrirati osobe na fotografiji. Studente muškarce jasno prepoznaje: Ognjen Čaldarović, (vjerojatno) Slobodan Lang, Danilo Vranić. No, kad je riječ o studenticama, ženama, nije mu bilo dostatno reći ime i prezime, već ih se identificira po njihovim budućim (*sic!*) supruzima. Sociologinja i sveučilišna profesorica Željka Šporer predstavljena je kao „buduća supruga Duška Sekulića“, a Dunja Marušić kao „buduća supruga Vanje Sutlića juniora“.¹²³

Ženska povijest pati od diskontinuiteta jer se svaki novi naraštaj suočava s problemima koje je prethodni naraštaj smatrao riješenim. Tomu pridonose rijetka istraživanja, kao i opća nevidljivost žena u prošlosti. Za razumijevanje razvoja ženskih organizacija i inicijativa uvijek je presudno uspostaviti kontinuitet s prethodnim, ali i budućim razdobljem, te objasniti njihovu uzajamnu vezu. Sudionice drugoga feminističkog vala u Hrvatskoj, većinom intelektualke humanističke orijentacije, od kraja 1970-ih godina okupljale su se u grandioznom salonu Bože Banca u kojem se slijedom poslijeratne nacionalizacije smjestilo Društvo sveučilišnih nastavnika Sveučilišta u Zagrebu. Stotinjak žena različitih profesionalnih interesa i usmjerenja, članice sekcije „Žena i društvo“ Sociološkoga društva Hrvatske, u svojim su nastupima i raspravama nerijetko isticale kako je seksizam studentskoga pokreta, odnosno njihovo iskustvo tijekom 1968. i 1971. bilo razlog njihovu feminističkom angažmanu. Njihovo propitivanje ženskoga pitanja potaknulo ih je na niz feminističkih inicijativa krajem sedamdesetih godina na koje se danas

¹²¹ VRKLJAN, „Skice za jednu moju topografiju Berlina (1967-68)“. *Forum* 16/9 (1968): 489-502.

¹²² Andrea Feldman bila je članica uredništva časopisa *Gordogan* od 2003. do raskida s glavnim urednikom Brankom Matanom 2008. godine. O tomu vidi: <https://www.zurnalist.online/blog/aktualno/komentar/ne-daj-se-nina/1165/> (posjet: 15. 7. 2021)

¹²³ *Gordogan* 2-3 (2004): 31.

općenito referira kao na feminizam drugoga vala. Te su feminističke inicijative u svojoj osnovi bile intelektualne prirode i usmjerene prema razmatranju teorijskih aspekata problema ravnopravnosti žena, ali i prema dotada posve neprimijećenom, vjerojatno potisnutom, problemu nasilja prema ženama, koje se prvi put problematizira upravo u tom krugu novovalnih feministkinja tek sredinom 1980-ih.

Imajući u vidu globalni simbolički značaj *šezdesetih* koji je obećavao radikalne promjene u društvu otvaranjem novih tema i pojavom novih političkih, intelektualnih i kulturnih aktera u javnosti, ovaj rad postavio je pitanje o mjestu žene u tim zbivanjima. Reformski zanos hrvatskih i jugoslavenskih šezdesetih opravdao je i legitimirao to pitanje, pogotovo stoga što se radi o slabo istraženom razdoblju prije pojave feminizma drugoga vala i njegovih zahtjeva za radikalnim preispitivanjem i ponovnim postavljanjem ženskoga pitanja.

Rad je pokazao kako je ravnopravnost žena i muškaraca bila samo deklarativno ostvarena jer je dubinske probleme sustava službena ideologija šezdesetih prikazivala „idejnima“ te u skladu s time nudila površna birokratizirana rješenja (poput naglašavanja potrebe za „uspješnim rješavanjem“ ove problematike, ponajprije u području legislative te organiziranja budućih foruma, savjetovanja i sastanaka, itd.). Upravo su se na položaju žena u društvu mogli dijagnosticirati neuspjesi državnoga preuzimanja nadležnosti nad pitanjima vezanima uz žene. Zbog nepostojanja ženske organizacije koja ne bi bila sasvim integrirana u društveno-politički aparat, eliminirana je svaka potencijalna kritika koja bi nadilazila uobičajenu praksu partijske samokritike. U nestabilnoj klimi učestalih društvenih i privrednih reformi, rasprave o položaju žena u društvu pri partijskim forumima prokazivale su dvojbu o potrebi ženskoga zaposlenja i obrazovanja te povratku u privatnu sferu, naročito u razdobljima krize.

Analiza postavljenih pitanja o vidljivosti žena u društvu također je pokazala kako je žena bilo malo u predstavničkim tijelima, naročito na rukovodećim pozicijama, a izuzetno malo kao aktivnih sudionica ili predvodnica u intelektualnim pokretima i projektima (poput primjerice *Praxisa* ili studentskih pokreta 1968. i 1971).

Kritički su obrađeni primjeri odnosa prema ženama sa stranica omladinskoga i studentskoga tiska koji ukazuju na mizoginiju. Otvoreno je i pitanje promjene odnosa prema ženama i njihova položaja u najutjecajnijoj ustanovi civilnoga društva u Hrvatskoj, Katoličkoj crkvi, koja je pod utjecajem Drugoga vatikanskog koncila bila suočena s potrebom mijenjanja svojega tradicionalnog shvaćanja ženskih dužnosti i uloga. Istaknuti su pojedinačni primjeri iznimnih žena koje su se izdvojile iz letargične atmosfere političke i društvene neaktivnosti žena, primjerice u studentskim pokretima i civilnim inicijativama s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih.

Bibliografija

Popis izvora

- Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije* [Beograd, od 11. do 15. marta 1969. godine]. 1969. Đuro Đurašković, ur. Savez komunista Jugoslavije. Beograd: Komunist. Forum (Zagreb), 1965-1970.
- HR-HDA-1220-CK SKH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske.
- SR-AJ-837-KPR: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 837, Kabinet predsednika Republike.
- Omladinski tjednik* (Zagreb), 1968-1970.
- Studentski list* (Zagreb), 1965-1970.
- Žena* (Zagreb), 1965-1972.

Popis literature

- ANIĆ, Rebeka. 2003. *Više od zadanoga: žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*. Split: Franjevački institut za kulturu mira.
- ANIĆ, Rebeka. 2008. Između emancipacije i ravnopravnosti: Žene i muškarci u Hrvatskoj. U *Muško i žensko stvori ih: Žene i muškarci u življenju i u službi Božjeg poslanja, zbornik radova*, ur. fra Ante Čovo i s. Dijana Mihalj, Split: Franjevački institut za kulturu mira: 33-74.
- BANAC, Ivo. 2013. *Hrvati i Crkva: kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*. Zagreb, Profil & Svjetlo riječi.
- BANAC, Ivo. 2021. *Sedamdeset i prva: Uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- BALOBAN, Josip. 1990. Pokoncilaska situacija žene u Hrvata. *Bogoslovska smotra* 60/3-4: 257-272.
- BALOBAN, Stjepan. 2005. Karitativni rad Katoličke Crkve kao ishodište socijalnog rada u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku* 12/3-4: 275-283.
- BAUČIĆ, Ivo. 1971/1972. Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije. *Geografski glasnik* 33/34: 25-59.
- BENC, Milan. 1974. *Izborna ponašanje građana*. Zagreb: „August Cesarec“: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta.
- BILANDŽIĆ, Dušan. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- BLAGOJEVIĆ, Una. 2020. The Praxis Journal and Women Intellectuals. *Contradictions. A Journal for Critical Thought* 4/2: 47-69.
- BOŽINOVIĆ, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta; Žene u crnom.
- BROWNING, Joan C. 1996. Invisible Revolutionaries: White Women in Civil Rights Historiography. *Journal of Women's History* 8/3: 186-204.

- BURILOVIĆ CRNOV, Silvana. 2019. *Smiljana Rendić: Katolička novinarka i pratiteljica Drugoga vatikanskog sabora*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Splitu, Katolički bogoslovni fakultet.
- CHOROSZEWICZ, Marta, Tracey L. ADAMS. 2019. *Gender, Age and Inequality in the Professions*. New York; London: Routledge.
- CVIKIĆ, Sandra. 2021. Trapped Inside Socialist Emancipation Paradox – A Case Study of Female Industrial Workers in the Borovo Factory (Vukovar). Izlaganje na skupu International Conference Women's Labour Activism in Eastern Europe and Beyond 19th and 20th Centuries, Central European University, Beč, Austrija, 14-16. 10. 2021.
- DABČEVIĆ KUČAR, Savka. 1997. *'71: hrvatski snovi i stvarnost*. 2. sv. Zagreb: Interpublic.
- DE HAAN, Francisca, Kristen GHODSEE, Krassimira DASKALOVA, Magdalena GRABOWSKA, Jasmina LUKIĆ, Chiara BONFIGLIOLI, Raluca Maria POPA i Alexandra GHIT. 2016. Ten Years After. Communism and Feminism Revisited. *Aspasia* 10/1: 102-168.
- DELPHY, Christine. 1980. The Main Enemy. *Feminist Issues* 1/1: 23-40.
- DIAMOND, M. J. ur. 1998. *Women and Revolution: Global Expressions*. Dordrecht; London: Kluwer Academic Publishers.
- DIJANIĆ, Dijana. 2015. *Društveno-kulturni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945.-1953.)*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji.
- DOBOS, Manuela. 1983. The Women's Movement in Yugoslavia: The Case of the Conference for the Social Activity of Women in Croatia, 1965-1974. *A Journal of Women Studies* 7/2: 47-55.
- DOBRIVOJEVIĆ TOMIĆ, Ivana. 2016. Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974. *Istorija 20. veka* 2: 83-98.
- DOBRIVOJEVIĆ TOMIĆ, Ivana. 2019. Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i reproduktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 67/2: 309-323.
- FELDMAN, Andrea. 1998. Quest for the Women's Utopia. *Frakcija* 9: 79-81.
- FELDMAN, Andrea. 1999. Uz dvadeset godina neofeminizma u Hrvatskoj. *Kruh i ruže* 10: 3-8.
- FELDMAN, Andrea, ur. 2004. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“; Ženska infoteka.
- FELDMAN, Andrea, Marijana KARDUM. 2020. Uz objavljivanje knjige Lydije Sklevicky *Žene i moć: povijesna geneza jednog interesa* U Lydija Sklevicky, *Žene i moć: povijesna geneza jednog interesa*, ur. Andrea Feldman i Marijana Kardum, 9-15. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada.
- FELDMAN, Andrea. 2022. Proto-Feminists Despite Themselves. *The Trauma of Communism*, ur. Clemens SEDMAK i A. James MCADAMS, 104-117. Lviv: Ukrainian Catholic University Press.
- FICHTER, Madigan. 2016. Yugoslav Protest: Student Rebellion in Belgrade, Zagreb, and Sarajevo in 1968. *Slavic Review* 75/1: 99-121.
- FLERE, Sergej, Rudi KLANJŠEK. 2020. What Typological Appellation is Suitable for Tito's Yugoslavia: Response to Mihaljević and Miljan. *Istorija 20. veka* 38/2: 231-244.

- FUNK, Nanette. 2014. A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women's Organizations, Women's Agency and Feminism in Eastern European State Socialism. *European Journal of Women's Studies* 21/4: 344-360.
- GRUDŽIŃSKA GROSS, Irena. 2019. 1968 Is Not What It Used to Be. *East European Politics and Societies and Cultures* 33/4:833-842.
- HANCOCK, Ange-Marie. 2016. *Intersectionality: An Intellectual History*. New York: Oxford University Press.
- HENNESSY, Rosemary. 1993. *Materialist Feminism and the Politics of Discourse*. London; New York: Routledge.
- JARSKA, Natalia. 2019. Female Breadwinners in State Socialism: The Value of Women's Work for Wages in Post-Stalinist Poland. *Contemporary European History* 28: 469-483.
- KATUNARIĆ, Vjeran. 2009. *Ženski eros i civilizacija smrti: post scriptum, 2008*. Ponovljeno i izmijenjeno izdanje. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- KLASIĆ, Hrvoje. 2012. *Jugoslavija i svijet: 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- LEINERT NOVOSEL, Smiljana. 1990. *Žene – politička manjina: perspektive sudjelovanja žena u javnom životu*. Zagreb: Radničke novine.
- LÓRÁND, Zsófia. 2020. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Zaprešić: Fraktura.
- LUTZ, Helma, Maria Teresa Herrera VIVAR i Linda SUPIK, ur. 2016. *Framing intersectionality: Debates on a multi-faceted concept in gender studies*. London: Routledge.
- MATKOVIĆ VLAŠIĆ, Ljiljana. 2002. *Žena i Crkva*. Zagreb: Multigraf.
- MATKOVIĆ-VLAŠIĆ, Ljiljana. 2019. Ime koje valja pamti. *Nova prisutnost* 17/2: 411-412.
- MICHNIK, Adam. 1993. *The Church and the Left*. Chicago i London: University of Chicago Press.
- MIHALJEVIĆ, Josip. 2016. *Komunizam i čovjek: odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- MIHALJEVIĆ, Josip, Goran MILJAN. 2020. Was Tito's Yugoslavia not Totalitarian? *Istorija 20. veka* 38/1: 223-248.
- MIHALJEVIĆ, Josip, Goran MILJAN. 2021. „Humanist“ Marxism and the Communist Regime with „Sparkles“ of Totalitarianism: The Yugoslav Communist Totalitarian Experiment (Response to Flere and Klanjšek). *Istorija 20. veka* 39/2: 479-500.
- MILJAN, Zrinka. 2018. *Seksualna revolucija u Hrvatskoj 1960-ih i 1970-ih godina*, doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- MIRIĆ, Miran prir. 2004. Kakva je Vaša slika događaja? *Gordogan* 2-3: 46-47.
- MIROIU, Mihaela, Natalia NOVIKOVA, Angelika PSARRA, Krassimira DASKALOVA, Harriet EVANS, Elena GAPOVA, Jane SLAUGHTER i Marilyn J. BOXER. Forum: Is 'Communist Feminism' a Contradictio in Terminus? *Aspasia* 1/1 (2007): 197-246.
- NEUBERT, Ehrhart. 1997. *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

- RAVLIĆ, Slaven. 2005. Kronologija Tripalova života i rada. U Josip ŠENTIJA, *Razgovori s Mikom Tripalom o hrvatskom proljeću*, 129-187. Zagreb: Profil international.
- ROWBOTHAM, Sheila. 2014/1974. *Women, Resistance and Revolution: A History Of Women And Revolution In The Modern World*. London i New York: Verso / New York: Vintage Books.
- SESARDIĆ, Neven. 2022. *Konsenzus bez pokrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- SKLEVICKY, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- SKLEVICKY, Lydia. 2020. *Žene i moć: povijesna geneza jednog interesa*, ur. Andrea Feldman i Marijana Kardum. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada.
- SIMONČIĆ, Katarina Nina. 2018. *Modni boom – revolucija modnih izričaja*. U *Šezdesete u Hrvatskoj – Mit i stvaranost*, ur. Vesna Ledić, Adriana Prlić i Miroslava Vučić. Zagreb: MUO; Školska knjiga.
- SPEHNJAK, Katarina, Tihomir CIPEK. 2007. *Disidenti, opozicija i otpor: Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990. Časopis za suvremenu povijest 39/2: 249-513*.
- TOMŠIĆ, Vida. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Jugoslovenska stvarnost.
- VRKLJAN, Irena. 2007. *Dnevnik zaboravljene mladosti: 1957-1966*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- ZIDIĆ, Igor, ur. 2017. *Hrvatska i Hrvatsko proljeće 1971.: zbornik radova [sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. siječnja 2012.]*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ZIMMERMANN, Susan. 2010. *Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. Aspasia 4/1: 1-24*.
- ZUBAK, Marko. 2018. *The Yugoslav Youth Press (1968-1980): Student Movements, Youth Subcultures and Alternative Communist Media*. Zagreb: Srednja Europa; Hrvatski institut za povijest.

Career, Kitchen, Conference: Women in Croatian Society during the 1960s

Based on an analysis of Communist Party (i.e., League of Communists of Croatia/Yugoslavia) documents, as well as the women's, academic, student and youth press, this article explores the status of women in Croatian society during the 1960s. It opens perspectives for the study of "the role and status" of women in communism, with emphasis on the under-researched 1960s, in comparison to scholarship on the Antifascist Front of Women (*Antifašistička fronta žena*, AFŽ) of the 1940s and 1950s and the second wave of feminism (neo-feminism) of the 1970s and 1980s. The 1960s saw a marked rise in women's education and employment, which was not accompanied by an increase in their "visibility" in society nor in their political representation (in the period after the abolition of the AFŽ

in 1953). Similarly, there was no reformulation of the “women’s question” prior to emergence of the first feminist demands in the form of criticism of or dissent against the state in the 1970s. The first part of the paper defines the problem of the declarative “solution” of the women’s question with the introduction of legal gender equality. Alongside demands for reform, the 1960s witnessed evidence of political, societal and economic crisis during which women, regardless of their ever-growing level of education and qualifications, could not find an unobstructed path to leading positions. Subordinating the women’s question under the class question hindered genuine change in the social status of women, because the place of women in society was an indicator of the failure of the state monopoly over issues pertaining to women. The second part of the article analyzes women’s participation in the student movements of 1968 and 1971, but also their involvement in the emerging civic initiatives of the same period. Criticism of the invisibility of women as active participants in student, youth and academic endeavours correlates to examples of misogynist attitudes that permeated society during the 1960s.

Keywords: communism, intellectual history, Yugoslavia, the sixties, SR Croatia, women, women’s history.

Ključne riječi: intelektualna povijest, Jugoslavija, komunizam, SR Hrvatska, šezdesete, žene, ženska povijest.

Andrea Feldman

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Katedra za prirodoslovlje, geografiju i povijest
Savska cesta 77
10000 Zagreb
andrea.feldman@ufzg.hr

Marijana Kardum

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Katedra za prirodoslovlje, geografiju i povijest
Savska cesta 77
10000 Zagreb
mari.kardum@gmail.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI
54
BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

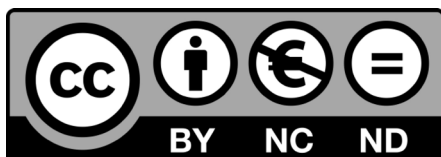
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.